

میرا مکتبہ حبیب

دریں نظامی میں علم صرف سے متعلق ایک بنیادی رسالہ
حسن کو مکتبہ بہ درسیہ میں خشتِ اقبال کا درجہ حاصل ہے

مکتبہ حبیب
کراچی - پاکستان

میرا ملبشہ عجیب

دریں نظامی میں علم صرف سے متعلق ایک بنیادی رسالہ
حسن کو کتب عربیہ درسیہ میں خشتِ اول کا درجہ حاصل ہے

طبعة جدیدة صحیفة مائنة

مکتبہ البشری

اسم الكتاب

64

عدد الصفحات

35 : روبية

السعر

1432ھ / 2011ء

الطبعة الأولى

مکتبہ البشری

اسم الناشر

جمعية شودهري محمد علي الخيرية (مسجلة)

Z-3، اوورسيز بنكلوز، جلستان جوهر، كراتشي. باكستان

+92-21-34541739, +92-21-37740738 :

الهاتف

+92-21-34023113 :

الفاكس

الموقع على الإنترنت : www.maktaba-tul-bushra.com.pk

www.ibnabbasaisha.edu.pk

البريد الإلكتروني : al-bushra@cyber.net.pk

مکتبہ البشری، كراتشي. باكستان +92-321-2196170 :

يطلب من

مکتبہ الحرمین، اردو بازار، لاهور. +92-321-4399313

المصباح، ۱۶- اردو بازار، لاهور. +92-42-7124656, 7223210

بك لينڈ، سٹی پلازہ كالج روڈ، راولپنڈی. +92-51-5773341, 5557926

دار الإخلاص، نزد قصه خوانی بازار، پشاور. +92-91-2567539

مکتبہ رشیدیة، سرکي روڈ، کوئٹہ. +92-333-7825484

وأيضاً يوجد عند جميع المكتبات المشهورة

فہرست مضامین

صفحہ	موضوع	صفحہ	موضوع
۲۱	امر بانون ثقیلہ و خفیفہ	۵	میزان الصرف
۲۲	بحث نہی، قاعدہ بنائے نہی	۶	مقدمہ
۲۳	نہی بانون ثقیلہ و خفیفہ	۷	فعل ماضی
۲۵	اسم فاعل و مفعول، قاعدہ بنائے اسم فاعل ...	۸	مستقبل و حال
۲۶	اسم ظرف و اسم آلہ، قاعدہ بنائے اسم ظرف ..	۹	فعل ماضی معروف و مجہول
۲۷	اسم آلہ و اسم تفضیل، قاعدہ بنائے اسم آلہ	۱۰	ماضی منفی معروف
	منشعب	۱۱	فوائد نافعہ، ماضی قریب و بعید
	مقدمہ	۱۲	فعل مضارع، علامات مضارع
۲۹	بحث ثلاثی و رباعی	۱۳	فعل مضارع معروف و مجہول
۳۰	ثلاثی مجرد، مطرد باب اول	۱۴	مضارع منفی معروف
۳۱	مطرد باب دوم و سوم	۱۵	مضارع منفی بـ "لن"
۳۳	مطرد باب چہارم	۱۶	مضارع منفی بـ "لم"
۳۴	مطرد باب پنجم	۱۷	بحث لام تاکید بانون تاکید
۳۵	شاذ باب اول	۱۸	نون ثقیلہ و نون خفیفہ
۳۶	شاذ باب دوم	۱۹	بحث امر، قاعدہ بنائے امر
۳۷	شاذ باب سوم	۲۰	امر معروف و مجہول

موضوع	صفحة	موضوع	صفحة
ثلاثي مزيد فيه، غير ملحق برباعي	٣٨	باب الفعل والفعلة	٤٩
باب افتعال واستفعال	٣٩	ثلاثي ملحق برباعي، باب فعللة وفعللة	٥٠
باب انفعال وانفعال	٤٠	باب فوعة وفوعة	٥١
باب انفعال	٤١	فيلة وفيلة	٥٢
باب انفعال وانفعال	٤٢	باب فعلة	٥٣
باب افعال وافتعل	٤٣	باب تفعّل وتفعّل وتفعّل	٥٤
باب افعال	٤٤	باب تفعلة وتفعّل	٥٥
باب تفعّل وتفعّل	٤٥	باب تفعّل وتفعّل	٥٦
باب مفاعلة	٤٦	باب تفعّل وانفعال	٥٧
رباعي مجرد، باب تفاعل وفعلله	٤٧	باب انفعال	٥٨
رباعي مزيد فيه، باب تفعّل	٤٨	منشعب منظوم	٥٩

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين، والعاقبة للمتقين، والصلاة على رسوله محمد وآله وأصحابه أجمعين.

بدان - أسعدك الله تعالى في الدارين - که جمله افعال متصرفه بر سه گونه است: ماضی و مستقبل و حال، و هر چه جزایں سه چیز است متفرع است هم از ین سه، ایما ماضی فعلی را گویند که
یعنی ماضی و مستقبل و حال یعنی برانده

الحمد لله: [جمع ستائش ثابت ست مرخدائے راکه پرودگار عالمیان ست.] چون که در حدیث شریف آمده است که "کل امر ذی بال لم یبدأ باسم الله"، وفي الأخری: "بالحمد لله"، فهو أبترا" یعنی هر امر صاحب شان که ابتداء کرده نشود در آن باسم خدا یا بجمه او، پس آن دُم بریده و ناتمام ست، لهذا مصنف رحمته برائے متابعتِ آن کتاب خود به بسم الله والحمد لله آغاز کرد. (مولوی محمد عسکری قنوجی)

والعاقبة: و کونکی آخرت ثابت ست برائے متقیان. **للمتقين:** یعنی ثابت است برائے متقین. سوال: متقی چیست؟ جواب: المتقی من اتقى من الشرك والمعاصي. **والصلاة:** [و رحمت کامله نازل باد بر رسول خدا که اسم او محمد صلی اللہ علیہ وسلم است و بر آل و اصحاب آن همگنان علیهم السلام] و صلوة بمعنی رحمت ست اگر منسوب بخدائے تعالی باشد، و به معنی دعا ست اگر منسوب باشد به بندگان خدا، و بمعنی استغفار است اگر منسوب باشد بملائکه، و به معنی تسبیح و تهلیل است چون منسوب باشد به وحوش و طیور.

وآله: مراد از آل جگر گوشه مصطفی صلی اللہ علیہ وسلم اند. (قنوجی) **و أصحابه:** و از اصحاب مراد آن مؤمنان اند که صحبتِ نبی صلی اللہ علیہ وسلم در یافته، و با ایمان وفات یافته باشند. **بدان:** بدان امر ست از دانستن و خطابے عام مر هر مخاطب را، و غرض از ین هوشیار کردن تا بیدار شده بدانند آنچه با او گفته می شود. **أسعدك الله:** نیک بخت کند ترا خدائے برتر در دو جهان.

الدارین: سوال: "في الدارين" گفت، "في الكونين" چرا نه گفت؟ جواب: کونین عام ست دنیا و آخرت و زمین و آسمان را، و در اینجا مراد خاص است ای دنیا و آخرت. (ازت) **افعال:** افعال جمع فعل و آن آنست که بیکه از ازمنه ثلاثه یعنی ماضی و مستقبل و حال تعلق دارد، و فعل متصرف در اصطلاح اهل صرف آنرا گویند که از مصدرش ماضی و مضارع و امر و نهی و غیره صیغنائے بر آیند. (قنوجی) **متفرع:** متفرع صیغه اسم فاعل است از باب تفرع بمعنی بر آمدن از چیزے و آنانکه مفعول گویند اختراع است. (احمد یوسف) **امام ماضی:** سوال: ماضی را در ذکر چرا مقدم کرد؟ جواب: زیرا که زمانه اش مقدم است.

بزمانہ گذشتہ تعلق دارد، و آخر او مبنی باشد بر فتحہ قَلَّتْ حُرُوفُهُ أَوْ كَثُرَتْ مگر بعارض، چوں:
 فَعَلَ فَعِلَ فَعُلَ فَعَلَلْ چوں: ضَرَبَ سَمِعَ كَرَّمَ بَعَثَ. اما ^{ای بنا کردہ شدہ باشد} مستقبل فعلی را گویند کہ بزمانہ آئندہ ^{کم باشد حروف آں یا بسیار}
 تعلق دارد، و آخر او مرفوع باشد مگر بعارض، چوں: يَفْعَلُ يَفْعَلُ يَفْعَلُ يَفْعَلُ يَفْعَلُ چوں يَضْرِبُ ^{شیدہ آں یک مرد}
 يَسْمَعُ يَكْرُمُ يَبْعَثُ. اما حال فعلی را گویند کہ بزمانہ موجودہ تعلق دارد، وصیغہ حال بہو صیغہ ^{زواں یک مرد}
 استقبال است، و از ہر یکے ازیں ماضی و مضارع چہارہ کلمہ بیروں می آیند، سہ ازاں مرند کر غائب ^{ایں ہمہ موزوں بہ اند}
 راست، و سہ ازاں مر مؤنث غائب راست، و سہ ازاں مر مذکر حاضر راست، و سہ ازاں مر ^{یعنی در تلفظ مانند یفعل}
 مؤنث حاضر راست، و دو ازاں مر حکایت نفس متکلم راست در اول صیغہ وحدان حکایت نفس ^{یعنی در تلفظ مانند یفعل}
 متکلم مذکر و مؤنث یکماں است،
 بروزن فعلان جمع واحد است

مبنی: یعنی آخرش از داخل شدن عوامل مختلفہ متغیر نشود، و آنچه خلاف ایں است معرب است، شعر:

مبنی آں باشد کہ ماند برقرار معرب آں باشد کہ گردد بار بار

(حکیم محمد عسکری)

فتحہ: زیرا کہ فتحہ اخف الحركات است. **بعارض:** یعنی دریں صورت مبنی بر فتحہ نہ باشد چنانکہ در فَعَلُوا برعایت واو آخرش مضموم شد.
فَعَلَ: یعنی کرد آں یک مرد در زمانہ گذشتہ بحث فعل ماضی معروف. **فَعَلَلَّ:** فعلل مثال رابع ماضی رباعی مجرد است.
کَرَّمَ: بزرگ شد آں یک مرد. **مرفوع:** باید دانست کہ مصنف رحمہ اللہ در بیان حرکت ماضی فتحہ گفت نہ نصب ایں جامر فوع گفت نہ
 مضموم، زیرا کہ ماضی مبنی است و مضارع معرب است و رفع و نصب و جر مخصوص بالقاب معرب اند و ضمہ و فتحہ و کسرہ مشترک در ہر دو.
مگر بعارض: یعنی آخر او از دخول عوامل ناصب و جازم متغیر شود. **یَفْعَلُ:** میکند خواهد کرد آں یک مرد. **یَضْرِبُ:** میزند خواهد زد
 آں یک مرد. **يَسْمَعُ:** می شنود و خواهد شنید. **يَكْرُمُ:** بزرگ می شود و بزرگ خواهد شد. **يَبْعَثُ:** می برانگیزد و خواهد برانگیخت.
صیغہ: صیغہ در اصطلاح اہل صرف عبارت است از ہیأتی کہ حاصل شود کلمہ را بسبب ترتیب حروف مع حرکات و سکنات.

مضارع: مضارع فعلی است کہ دلالت کند بر حالات باقتراں زمانہ حال و آئندہ چوں یَضْرِبُ ای میزند یا خواهد زد.
مر مذکر: لفظ "مر" بمعنی خاص برائے افادہ حصہ و تخصیص است، لیکن در اینجا زاد است صرف برائے تحسین. (مولوی محمد عسکری)
غائب: یعنی واحد و تشنیہ و جمع. **مؤنث:** یعنی واحد و تشنیہ و جمع. **حاضر:** یعنی واحد و تشنیہ و جمع.
حاضر: یعنی واحد و تشنیہ و جمع. **یکماں:** مثلاً فعلت کہ برائے مذکر است و برائے مؤنث نیز.

و در دوم صیغہ حکایت نفس متکلم تشنیہ و جمع مذکر و مؤنث نیز یکساں است، و ہر یکے ازیں ماضی
 و مضارع بر دو نہ گونه است: معروف و مجهول، و ہر یکے ازیں نیز بر دو گونه است: اثبات و نفی۔
 یعنی بر دو نوع است

بحث اثبات فعل ماضی معروف

فَعَلَ	فَعَلَا	فَعَلُوا	فَعَلْتُ	فَعَلْتَا	فَعَلْنَا
فَعَلْتُمَا	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتِ	فَعَلْتُمَا	فَعَلْتُنَّ	فَعَلْنَا

فصل

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث اثبات فعل ماضی معروف بود، چون خواہی کہ مجهول بنا کنی، فائے فعل را
 ضمہ کن، و عین فعل را کسرہ دہ در دو حال، و لام کلمہ را بر حالت خود بگذار تا ماضی مجهول گردد۔
 اگر نباشد والا بحالت خود بگذار

معروف: [لیکن امر چنان نشود؛ زیرا کہ او مجهول نیابد۔ (قنوجی)] معروف آن فعل است کہ منسوب شود بفاعل جلی یا خفی نحو:
 سعد اللہ و یسعد۔ (محمد عسکری قنوجی) **مجهول:** و فعل مجهول آن است کہ چنان نہ بود، بلکہ منسوب باشد بمفعول جلی یا خفی نحو:
 صنع العالم و یصنع۔ (مولوی محمد عسکری قنوجی) **اثبات:** سوال: مثبت چیست، و منفی چیست؟ جواب: مثبت فعلے معنی مصدری
 آن منسوب الیہ مقارن و ثابت باشد چون: ضرب زید یعنی زد زید، و منفی مخالف ایں نحو: ما ضرب زیدای نزدیک۔ (ازت)
فعل: کرد آن یک مرد بزمانہ گذشتہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث اثبات فعل ماضی معروف: **فَعَلَا:** کردند آن دو مرد۔
فَعَلُوا: کردند آن ہمہ مرداں۔ **فَعَلْتُ:** کرد آن یک زن اِخ۔ **فَعَلْتَا:** کردند آن دو زناں اِخ۔ **فَعَلْنِ:** کردند آن ہمہ زناں اِخ۔
فَعَلْتَ: کردی تو یک مرد اِخ۔ **فَعَلْتُمَا:** کردید شما دو مرداں اِخ۔ **فَعَلْتُمْ:** کردید شما ہمہ مرداں اِخ۔ **فَعَلْتِ:** کردی تو یک زن اِخ۔
فَعَلْتُمَا: کردید شما دو زناں اِخ۔ **فَعَلْتُنَّ:** کردید شما ہمہ زناں اِخ۔ **فَعَلْتُ:** کردم من یک مرد یا یک زن صیغہ واحد مذکر و مؤنث۔
فَعَلْنَا: کردیم ما دو مرد یا دو زن یا ہمہ مرداں یا ہمہ زناں در زمان گذشتہ صیغہ تشنیہ و جمع مذکر و مؤنث حکایت نفس متکلم مع الغیر۔

فصل: در لغت بمعنی جدا کردن است، و از آوردن ایں لفظ اشارہ است بایں کہ ایں بحث از ما قبلش جدا گانہ است۔ (من قنوجی)
کسرہ: یعنی اگر مضموم باشد یا مفتوح، لیکن اگر خود مکسور باشد پس حاجت کسرہ ثانی نیست نحو: حسب۔ (مولوی محمد عسکری)

بحث اثبات فعل ماضی مجهول

فُعِلَ	فُعِلَا	فُعِلَتْ	فُعِلْتَا	فُعِلْنَ	فُعِلَتْ
فُعِلْتُمَا	فُعِلْتُمْ	فُعِلَتْ	فُعِلْتُمَا	فُعِلْتُنَّ	فُعِلْتُ
فُعِلْنَا					

فصل

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث اثبات فعل ماضی مجهول بود، چوں خواہی کہ نفی بنا کنی مائے نفی در اول او در آرتا ماضی منفی گردد و مائے نفی در لفظ ماضی ہیج عمل نکند، چنانچہ بود ہمہ راں طریق باشد لیکن عمل در معنی کند یعنی مثبت را بمعنی منفی گراند.

بحث نفی فعل ماضی معروف

مَا فَعَلَ	مَا فَعَلَا	مَا فَعَلَتْ	مَا فَعَلْتَا	مَا فَعَلْنَ	مَا فَعَلَتْ
------------	-------------	--------------	---------------	--------------	--------------

بحث اثبات: بحث مثبت را بر منفی چرامقدم کردند؟ زیرا کہ مثبت اصل است و منفی فرع وے، و ایں قاعدہ مسلمہ است کہ اصل بر فروع خویش مقدم باشد، لہذا مقدم گشت. (عسکری قنوجی) **فُعِلَ:** کردہ شد آں یک مرد در زمانہ گذشتہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث اثبات فعل ماضی مجهول. **فُعِلَا:** کردہ شدند آں دو مرد اِخ. **فُعِلُوا:** کردہ شدند آں ہمہ مرداں اِخ. **فُعِلَتْ:** کردہ شد آں یک زن اِخ. **فُعِلْتَا:** کردہ شدید شاد و زناں. **فُعِلْنَ:** کردہ شدند آں ہمہ زناں اِخ. **فُعِلَتْ:** کردہ شدی تو یک مرد. **فُعِلْتُمَا:** کردہ شدید شاد و مرداں اِخ. **فُعِلْتُمْ:** کردہ شدید شما ہما مرداں اِخ. **فُعِلَتْ:** کردہ شدی تو یک زن اِخ. **فُعِلْتُمَا:** کردہ شدید شما ہما زناں. **فُعِلْتُنَّ:** کردہ شدید شما ہما زناں. **فُعِلْتُ:** کردہ شدم من یک مرد یا یک زن. **فُعِلْتَا:** کردہ شدیم ما دو مرد یا دو زن یا ہمہ مرداں یا ہمہ زناں اِخ. **نفی بنا کنی:** یعنی ماضی منفی بنا کنی. **در اول:** یعنی در اول فعل ماضی. **ماضی منفی:** چنانکہ از کلمہ "ما" حاصل میشود ہمچناں از کلمہ "لا" حاصل می شود، لیکن ایں کمتر است. (قنوجی) **ہیج عمل:** چنانکہ مَا فَعَلَ نہ کرد آں یک مرد در زمانہ گذشتہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث نفی فعل ماضی معروف اکثوں "ما" در فعل سوائے معنی منفی ہیج تغیر نکرده است، فافہم. (محمد حسین ہزاروی) **در معنی:** و در دخول "لا" بر ماضی سہ شرط است (۱) تکرار آں بر ماضی دیگر نحو: ﴿فَلَا صَدَقَ وَلَا صَلَّى﴾ (القیامۃ: ۳۱) (۲) یادہ محل دعا واقع شود چوں: أَلَا لَا بَارَكَ اللَّهُ فِي سَهِيل. (۳) یادہ جواب قسم چوں: تَاللَّهِ لَا عَذَابَ لَهُمْ بَعْدَهَا سَقَرًا. **بمعنی منفی:** یعنی معنی نفی در معنی البتہ تغیر پیدا کند، و چوں ایں قول متضمن سوال بود کہ عمل او در معنی چیست جواب داد =

مَا فَعَلْتُمْ	مَا فَعَلْتُمْ	مَا فَعَلْتُمْ	مَا فَعَلْتُمْ	مَا فَعَلْتُمْ	مَا فَعَلْتُمْ
----------------	----------------	----------------	----------------	----------------	----------------

فوائد نافعہ

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث ماضی مطلق بود، چون خواهی کہ ماضی قریب یا بعید یا استمراری و غیرہ بنا کنی، پس اگر لفظ "قَدْ" بر ماضی مطلق داخل کنی ماضی قریب گردد چون: قَدْ ضَرَبَ، و اگر لفظ "كَانَ" داخل کنی ماضی بعید شود نحو: كَانَ ضَرَبَ و اگر آں را بر مضارع داخل کنی ماضی استمراری گردد، چون كَانَ يَفْعَلُ، و اگر بر ماضی مطلق لفظ لَعَلَّما در آری ماضی احتمالی گردد نحو: لَعَلَّما فَعَلَ، و ہمچنان اگر بجائے لَعَلَّما لفظ لَيْتَما داخل کنی ماضی تمنائی گردد چون: لَيْتَما ضَرَبَ، و این بیشتر است کہ برائے شک و تردید است یعنی کاش کہ باید دانست کہ از ہر یک انہما چہارہ چہارہ صیغہ برمی آیند، چنانکہ در ماضی مطلق گذشت.

= مصنف رحمہ اللہ بقول خود یعنی ثبت را الخ (قنوجی) مَا فَعَلَ: نہ کرد آں یک مرد در زمانہ گذشتہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث اثبات فعل ماضی معروف. مَا فَعَلَا: نکردند آں دو مرداں. مَا فَعَلُوا: نکردند آں ہمہ مرداں. مَا فَعَلَتْ: نہ کرد آں یک زن. مَا فَعَلْتَا: نکردند آں دو زناں. مَا فَعَلْنَ: نکردند آں ہمہ زناں. مَا فَعَلْتَ: نکردی تو یک مرد. مَا فَعَلْتُمَا: نکردید شما دو مرداں. مَا فَعَلْتُمْ: نکردید شما ہمہ مرداں. مَا فَعَلْتِ: نکردی تو یک زن. مَا فَعَلْتُمَا: نکردی شما دو زناں. مَا فَعَلْنِ: نکردید شما ہمہ زناں. مَا فَعَلْتُ: نکردم من یک مرد یا یک زن. مَا فَعَلْنَا: نکردیم ما دو مرد یا دو زن یا ہمہ مرداں یا ہمہ زناں. ماضی مطلق: آنچه دلالت کند بے قید بر زمانہ گذشتہ، و آں را در اصطلاح اہل صرف ماضی مطلق گویند. (من قنوجی) ماضی قریب: تعریفات لہنہا بر حاشیہ مکتوب است. ماضی قریب گردد: ماضی قریب آں است کہ دلالت کند بر زمانہ گذشتہ کہ قریب بحال باشد. ماضی بعید: ماضی بعید آں است کہ دلالت کند بر زمانہ گذشتہ کہ بعید شود از حال. ماضی استمراری: آنکہ دلالت کند بر زمانہ گذشتہ علی الدوام، آں را ماضی استمراری نام نہادند. (مولوی محمد عسکری) ماضی احتمالی: ماضی احتمالی آں است کہ بر زمانہ گذشتہ علی سبیل التردد دلالت کند. ماضی تمنائی: ماضی تمنائی آں است کہ دلالت کند بر زمانہ گذشتہ علی سبیل التمني. انہما: یعنی ماضی قریب و بعید و استمراری و غیرہ. ماضی مطلق: پس ازین حساب جملہ صیغہائے ماضی سہ صدوسی و شش گردیدند.

فصل

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث فعل ماضی بود، چون خواہی کہ مضارع بنا کنی، یکے را از علامتہائے ^{یعنی فعل ماضی} مضارع در اول او آر، و آخر او ضمہ کن، و علامت مضارع چہار حرف اند: الف و تاء و یاء و نون کہ مجموع وے اُتین باشد، الف و حدان حکایت نفس متکلم راست، و تاء برائے ہشت کلمہ است، سہ ازاں مر مذکر حاضر راست، و سہ ازاں مر مؤنث حاضر راست، و دو ازاں مر واحد و تثنیہ مؤنث غائب راست، و یاء برائے چہار کلمہ راست، سہ ازاں مر مذکر غائب راست، و یکے مرجع مؤنث راست، و نون برائے تثنیہ و جمع حکایت متکلم مذکر و مؤنث ست، و در ہفت محل نون ^{یعنی یفعل} اعرابی را در آر، ^{یعنی یفعل (قوی)}

مضارع: سوال: بعد ذکر ماضی چرا ذکر مضارع نمود؟ جواب: زیرا کہ ماضی اصل است و مضارع فرع وے، چرا کہ مضارع ماخوذ است از ماضی، و اصل بر فرع خویش مقدم مے باشد، لہذا او را مقدم کرد. **علامتہائے:** سوال: علامت چرا گویند؟ جواب: علامت آنرا گویند کہ با او شناختہ شود چیزے، و مضارع بدخول یکے از حروف اُتین شناختہ می شود. (از تبتیان)

در اول: و تخصیص اول ازاں جہت است کہ اگر در آخر می آوردند، در بعضی امور ملتبس بصیغہ ماضی می شدند، در بعضی بر زبان آں ثقل مے آید. (از منہج) **و علامت مضارع:** بعضی بجائے لفظ "علامت" لفظ "حروف" گفتہ اند؛ زیرا کہ اینسا بر اسم نیز داخل مے شود، و علامت بمعنی خاصہ است، چون کہ ایں حروف در اسماء و افعال ہر دو یافتہ مے شود، لہذا خاصہ فعل مضارع نباشد، بلکہ عام اند برائے ہر دو. (عسکری قوی) **اُتین:** و اُتین صیغہ ماضی غائب ست از اتیان بمعنی آمدن کہ مصدر ست از باب ضرب یضرب.

الف: یعنی الف علامت آں فعل مضارع است کہ برائے وحدان حکایت نفس متکلم مے باشد مثل اُفعل. **تاء:** یعنی تاء علامت ہشت صیغہ است. **حاضر راست:** یعنی تفعّل و تفعّلان کہ واحد و تثنیہ مؤنث غائب است. **یاء:** سوال: یاء برائے غائب چرا مقرر شد؟ جواب: یاء از اوسط مخارج است، و غائب نیز متوسط ست یعنی ذکر او در است میان متکلم و مخاطب. (از ت)

نون اعرابی: [یعنی آں نون کہ بدل اعراب است.] سوال: نون اعرابی در آخر مستقبل چرا آوردند؟ جواب: نون اعرابی بدل اعراب ست، و محل اعراب آخر کلمہ ست. سوال: محل اعراب آخر کلمہ چرا شد؟ جواب: زیرا کہ اعراب دال ست بر صفت کلمہ فاعلیت یا مفعولیت، مثلاً صفت رار تہ بعدیت است از موصوف، لہذا اعراب بر آخر کلمہ آورده شد. (از ت)

چهار تثنیه که نون اعرابی درینا مکسور باشد، و دو جمع مذکر غائب، و یکے واحد مؤنث حاضر که نون اعرابی درینا مفتوح باشد، و نون جمع مؤنث، چنانکه در ماضی آید، همچنان در مضارع نیز آید.

ای در تفعّلین ای در فعل ماضی یعنی در فعل مضارع

بحث اثبات فعل مضارع معروف

يَفْعَلُ	يَفْعَلَانِ	يَفْعَلُونَ	تَفْعَلُ	تَفْعَلَانِ	يَفْعَلْنَ
تَفْعَلَانِ	تَفْعَلُونَ	تَفْعَلَيْنِ	تَفْعَلَانِ	تَفْعَلْنَ	أَفْعَلُ
نَفْعَلُ					

فصل

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث اثبات فعل مضارع معروف بود، چوں خواهی کہ مضارع مجهول بنا کنی، علامت مضارع را ضمہ دہ، و عین کلمہ را فتحہ
 کہ الف و تاء و نون است

چهار تثنیه: [أي يفعَلان تفعَلان تفعَلان تفعَلان]. سوال: در چهار تثنیه چرا نون مکسور باشد؟ جواب (۱): چونکہ ما قبل نون الف ست، پس نون محتمل ہر اعراب ست، و قاعدہ: الساکن إذا حرك حرك بالكسر مرخ کسرہ گردید، لہذا کسرا دادند. جواب (۲): و نیز کسرہ متوسط است میان فتح و ضمہ، و تثنیہ متوسط است میان واحد و جمع، پس دادن متوسط بمتوسط اولی ست. جواب (۳): و نیز بسبب مشابہت با تثنیہ اسم چوں: رَجُلَانِ، **نون اعرابی:** یعنی آن نون کہ بدل اعراب است.

يَفْعَلُ: می کند و خواهد کرد آن یک مرد در زمانہ حال و استقبال صیغہ واحد مذکر غائب بحث اثبات فعل مضارع معروف. (ت)

يَفْعَلَانِ: می کنند و خواهند کرد آن دو مرد. **يَفْعَلُونَ:** می کنند و خواهید کرد آن ہمہ مردان. **تَفْعَلُ:** می کند و خواهد کرد آن یک زن.

تَفْعَلَانِ: می کنند و خواهید کرد آن دو زنان. **يَفْعَلْنَ:** می کنند و خواهند کرد آن ہمہ زنان. **تَفْعَلُ:** می کنی و خواهی کرد تو یک مرد.

تَفْعَلَانِ: می کنید و خواهید کرد شما دو مرد. **تَفْعَلُونَ:** می کنید و خواهید کرد شما ہمہ مردان. **تَفْعَلَيْنِ:** می کنی و خواهی کرد تو یک زن.

تَفْعَلَانِ: می کنید و خواهید کرد شما دو زن. **تَفْعَلْنَ:** می کنید و خواهید کرد شما ہمہ زنان. **أَفْعَلُ:** می کنم یا خواہم کرد من یک مرد یا یک زن. **نَفْعَلُ:** می کنیم و خواهیم کرد ما دو مرد یا دو زن یا ہمہ مردان یا ہمہ زنان.

علامت مضارع: سوال: در مضارع مجهول علامت مضارع را چہ را ضمہ دادند؟ جواب: ضمہ بمناسبت ماضی مجهول دادہ شد. **فتح:** سوال: عین کلمہ را فتح چرا دادند؟ جواب: تا ضمہ اول با فتح عین معتدل شود؛ زیرا چہ مضارع ثقیل ست از ماضی، بسبب زیادتی حروف آئین، پس لحاظ اعتدال ضرور است. و بعضی از صرفیاں نوشتہ اند کہ صیغہ یفعل مثل فعل است در حرکات و سکونات، و بریں وزن کلمہ =

در دو حال، ولام کلمہ را بر حالت خود بگذارد، تا مضارع مجهول گردد.

بحث اثبات فعل مضارع مجهول

يُفَعِّلُ	يُفَعِّلَانِ	يُفَعِّلُونَ	تُفَعِّلُ	تُفَعِّلَانِ	يُفَعِّلْنَ	تُفَعِّلُ
تُفَعِّلَانِ	تُفَعِّلُونَ	تُفَعِّلِينَ	تُفَعِّلَانِ	تُفَعِّلْنَ	أَفَعِّلُ	تُفَعِّلُ

فصل

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث اثبات فعل مضارع مجهول بود، چون خواہی کہ نفی بـ "لا" بنا کنی، لائے نفی در اول او در آر، لائے نفی در لفظ ہیج عمل نکند، چنانکہ بود ہمہ راں طریق باشد، لیکن عمل در ^{ای در اول فعل مضارع} معنی کند، یعنی مثبت را بمعنی منفی گرداند.

بحث نفی فعل مضارع معروف

لَا يَفَعِّلُ	لَا يَفَعِّلَانِ	لَا يَفَعِّلُونَ	لَا تَفَعِّلُ	لَا تَفَعِّلَانِ	لَا يَفَعِّلْنَ	لَا تَفَعِّلُ
---------------	------------------	------------------	---------------	------------------	-----------------	---------------

= در عرب نیامد و الا نادرا، پس ایں وزن غیر معقول باشد، و مجهول ہم غیر معقول است، لہذا اختیار کردہ شد. (از تبیان)
دو حال: اگر مضموم باشد یا مکسور، و اگر مفتوح باشد بدستور باقی ماند. (منہ قنوجی) **بگذار:** زیرا کہ ضمہ ضروری است مگر بعارض.
یُفَعِّلُ: کردہ می شود و کردہ خواہد شد آں یکت مرد در زمانہ حال و استقبال صیغہ واحد مذکر غائب بحث اثبات فعل مضارع مجهول، و قس البواقی علی ہذا. **نفی بـ "لا":** سوال: بحث لائے نفی را بعد بحث مثبت چرا ذکر کرد؟ جواب: زیرا چہ منفی فرع مثبت است. (ت)
در اول: سوال: لائے نفی را در اول فعل مضارع چراے آرند؟ جواب: تا از ابتدائے کلام سامع آگاہ شود کہ ایں کلام منفی است. (ت)
نفی در لفظ: سوال: نفی مضارع ہم چنانکہ از کلمہ "لا" حاصل می شود از کلمہ "ما" ہم می شود نحو: ﴿وَمَا يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ﴾ (البقرہ: ۲۶) پس وجہ تخصیص ذکر لائے نفی چیست؟ جواب: کثرت استعمال لائے نفی بر فعل مضارع بہ نسبت مائے نفی. (منہ)
بود ہمہ راں: ای لفظ مضارع قبل دخول لائے نفی. (منہ)

در معنی: و ہر گاہ خلیان می شد کہ در معنی ہم ہیج عمل نہ کردہ است چرا کہ معنی فعل مضارع ہم چنانکہ بود باقی می ماند، و نفی از کلمہ "لا" مستفاد می شود. جواب داد مصنف بقول خود، یعنی فعل مضارع مثبت را اِخ. (منہ) **لَا يَفَعِّلُ:** نمی کند و نخواہد کرد آں یکت مرد در زمان حال و استقبال صیغہ واحد مذکر غائب بحث نفی فعل مضارع معروف، و قس البواقی علی ہذا.

لَا تَفْعَلَانِ	لَا تَفْعَلُونَ	لَا تَفْعَلِينَ	لَا تَفْعَلَانِ	لَا تَفْعَلْنَ	لَا تَفْعَلْنَ
-----------------	-----------------	-----------------	-----------------	----------------	----------------

بحث نفی فعل مضارع مجهول

لَا يُفْعَلُ	لَا يُفْعَلَانِ	لَا يُفْعَلُونَ	لَا تُفْعَلُ	لَا تُفْعَلَانِ	لَا تُفْعَلْنَ
لَا تُفْعَلَانِ	لَا تُفْعَلُونَ	لَا تُفْعَلِينَ	لَا تُفْعَلَانِ	لَا تُفْعَلْنَ	لَا تُفْعَلْنَ

فصل

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث نفی فعل مضارع بـ "لا" بود، چوں خواہی کہ نفی تاکید بـ "لن" بنا کنی، "لن" در اول فعل مضارع در آ، و ایں نفی را نفی تاکید بـ "لن" گویند، و آن در فعل مستقبل در پنج محل نصب کند، و آن پنج محل ایں است: واحد مذکر غائب، واحد مؤنث غائب، واحد مذکر حاضر، و دو صیغہ حکایت نفس متکلم، و در ہفت محل اعرابی را ساقط گرداند، چہار تشنیہ، و دو جمع مذکر غائب و حاضر، و یکے واحد مؤنث حاضر، و در دو کلمہ یعنی جمع مؤنث غائب و حاضر در لفظ **ہیچ** عمل نہ کند،

لَا يُفْعَلُ: کردہ نمی شود و نخواہد شد آن یک مرد در زمان حال و استقبال صیغہ واحد مذکر غائب بحث نفی فعل مضارع مجهول. (منہ قوی) **بـ "لن":** سوال: بحث نفی بـ "لن" را چرا از بحث نفی بـ "لا" در ذکر مؤخر کرد؟ جواب: زیرا چہ لائے نفی تغیرے در لفظ نمی دہد و "لن" متغیر می سازد، و آنچه تغیرے نہ دہد و بحال خود باقی دارد اشرف است. (ت) **نصب کند:** [اگر در آخر اوالف نباشد چوں: لن بخشی] سوال: "لن" چرا فعل مستقبل را نصب کند؟ جواب: وجہ: اُن بفتح ہمزہ کہ از حروف ناصبہ فعل مستقبل اصل ست و "لن" مشابہ او است از حروف و حرکت و سکون و معنی استقبال، پس بمشابهت آن "لن" نیز نصب کند. (ت)

ساقط گرداند: سوال: "لن" نون اعرابی را چرا ساقط کند؟ جواب: زیرا چہ نون اعرابی بدل رفع ست، و ہر گاہ کہ "لن" رفع را ساقط کردہ نصب می سازد نون اعرابی را کہ بدل آن است ہم ساقط خواہد کرد. (ت) **چہار تشنیہ:** [یفعلان تفعلان تفعلان تفعلان] یعنی تشنیہ مذکر غائب و تشنیہ مؤنث غائب و تشنیہ مذکر حاضر و تشنیہ مؤنث حاضر. **عمل نہ کند:** زیراں کہ آخر آن دو صیغہ ضمیر نون جمع است، و آن بینی ست، و لہذا تغیر نمی شود.

و "لن" مضارع را بمعنی مستقبل منفی گردانند.

بحث نفی تاکید بـ "لن" در فعل مستقبل معروف

لَنْ يَفْعَلَ	لَنْ يَفْعَلَا	لَنْ يَفْعَلُوا	لَنْ تَفْعَلَ	لَنْ تَفْعَلَا	لَنْ تَفْعَلُوا
لَنْ تَفْعَلَا	لَنْ تَفْعَلِي	لَنْ تَفْعَلِي	لَنْ أَفْعَلْ	لَنْ أَفْعَلْ	لَنْ أَفْعَلْ

بحث نفی تاکید بـ "لن" در فعل مستقبل مجهول

لَنْ يُفْعَلَ	لَنْ يُفْعَلَا	لَنْ يُفْعَلُوا	لَنْ تُفْعَلَ	لَنْ تُفْعَلَا	لَنْ تُفْعَلُوا
لَنْ تُفْعَلَا	لَنْ تُفْعَلِي	لَنْ تُفْعَلِي	لَنْ أُفْعَلْ	لَنْ أُفْعَلْ	لَنْ أُفْعَلْ

فصل

این همه که گفته شد بحث نفی تاکید بـ "لن" در فعل مستقبل بود، چون

لن مضارع: نزد بعضی "لن" موضوع است برائے تاکید نفی مستقبل، و برائے مطلق نفی مستقبل، و نزد بعضی برائے تابید نفی مستقبل است، بدلیل قول او تعالی: ﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَمَاتُوا وَهُمْ كُفَّارٌ فَلَنْ يُقِيلَ مِنْ أَثْمِهِمْ...﴾ (آل عمران: ۹۱)، و می توان گفت که تابید عدم قبول زرمذ کور از جائے دیگر مستفاد باشد، نه از این آیت، و اگر آں برائے تابید نفی مستقبل آید تخصیص "الیوم" در قول او تعالی: ﴿فَلَنْ أَكَلِمَ الْيَوْمَ يَسِيًّا﴾ (مرع: ۲۶) درست نخواهد شد، فتأمل، و بعضی برال اند که "لن" موضوع است برائے نفی مستقبل، گاهے در تاکید مستعمل است، و گاهے در تابید. (ت)

مستقبل منفی گرداند: زیرا که آخر آں دو صیغه ضمیر نون جمع است و آن مبنی است و لهذا تغییر نمی شود، و معنی حال در فعل مضارع باقی نماند. **لَنْ يَفْعَلَ:** هرگز نخواهد کرد آں یکت مرد در زمان استقبال صیغه واحد مذکر غائب بحث نفی بـ "لن" در فعل مستقبل معروف. **لَنْ تَفْعَل:** معانی آں صیغ از ما تقدم ظاهر اند. **لَنْ يُفْعَلَ:** هرگز نکرده خواهد شد آں یکت مرد در زمان استقبال صیغه واحد مذکر غائب بحث نفی تاکید بـ "لن" در فعل مستقبل مجهول. **لَنْ تُفْعَل:** معنی این صیغها حاجت بیان نیست.

خواہی کہ نفی جحد بـ "لم" بنا کنی، "لم" در اول فعل مضارع در آراء، وایں را نفی جحد بہ "لم" می گویند، و "لم" در فعل مضارع در پنج محل جزم کند اگر در آخر او حرف علت نباشد، و اگر باشد ساقط گرداند
ای فعل مضارع
چوں: لَمْ يَدْعُ وَلَمْ يَرْمِ وَلَمْ يَخْشَ وحروف علت سه است: واو والفاء وياء که مجموعہ وی وای باشد، پنج محل ایں است: واحد مذکر غائب واحد مؤنث غائب واحد مذکر حاضر، و دو کلمہ حکایت نفس متکلم، و در ہفت محل نون اعرابی را ساقط گرداند، چہار تشنیہ و دو جمع مذکر غائب و حاضر، و یکے واحد مؤنث حاضر، و در دو محل در لفظ **ہیچ** عمل نکند، و آن دو محل ایں است: جمع مؤنث

خواہی: سوال: بمصنف رحمہ اللہ "لن" را بہ بحث "لم" چرا مقدم کرد؟ جواب: زیرا چہ "لن" آخر فعل مضارع را از حرکت باز نہداشت، بخلاف "لم" کہ از حرکت باز داشت، و آخر را جزم کرد، و نیز "لن" تغیر زمانہ نکرد، و "لم" زمانہ متغیر ساخت، پس اشرفیت "لن" راست. (مولوی عسکری) **در اول:** سوال: "لم" در اول فعل مضارع چرا آورده شد؟ جواب: تا سامع بر وقت بدو تکلم بفہمید کہ ایں نفی جحد بـ "لم" است. (ت) **بہ "لم":** "لم" حرفے است مستقل لیکن فراء اصلش "لا" گفتہ، و مے گوید کہ میم بدل از الف است **إلا** **ہیچ** دلیلہ بریں قول ندارد، واللہ اعلم. (منہ)

می گویند: سوال: این نفی را نفی جحد بـ "لم" چرا نامیدند؟ جواب: جحد بفتح اول و سکون ثانی بمعنی دانستہ انکار کردن است. کذا فی "الصراح"، چوں ماضی متحقق الوقوع است پس معنیش را گویا دانستہ انکار کردن است، اما جحد بضم و بفتحتین پس بمعنی قلت غیر است بمعنی انکار، کذا فی "القاموس" و "منتہی الارب"، و آنچه شارح میرزا علی برجندی بفتحتین نقل کردہ، مخالف اکثر کتب معتبرہ است، اما صاحب "منتخب" مے نویسند: جحد بفتح و بالضم انکار کردن است بدانستگی.

سہ است: سوال: ایں سہ حروف را علت چرا نامیدند؟ جواب: زیرا چہ ایں حروف قبول اعلال مے کنند از حذف و ابدال و اسکان، پس تغیر را را ہے است دریں حروف ہیچو علیل کہ تغیر مزاجی دارد، و نیز علت بالکسر بمعنی بیماری است، کذا فی "الصراح" و وقت بیماری مجموعہ ازیں سہ حروف وائے از زبان مریض بیروں مے آید، شاعرے گوید شعر:

حرف علت نام کردم واو والفاء و یائے را ہر کردار وے رسد ناچار گوید وائے را

وای: سوال: مجموعہ ایں سہ حروف سوائے وائے دیگر ہم متصور بود، چوں اوی و یاء، پس چرا مصنف رحمہ اللہ وائے را خاص نمود؟ جواب: تا اشارہ باشد بوجہ تشبیہ کہ کلمہ از زبان عللیل بیروں مے آید نہ مجموعات دیگر. (ش) **بخش:** مثال الف نہ ترسید آن یکٹ مرد. **ہیچ عمل:** زیرا کہ ایں نون علامت جمع مؤنث و ضمیر فاعل است، و نیز ایں کہ ایں ہر دو نون مبنی ہستند. (منہ قنوجی)

غائب و حاضر، و در همه کلمات عمل در معنی کند، یعنی صیغه فعل مضارع را بمعنی ماضی منفی گردانند.

بحث نفی جحد بـ "لم" در فعل مستقبل معروف

لَمْ يَفْعَلْ	لَمْ يَفْعَلَا	لَمْ يَفْعَلُوا	لَمْ تَفْعَلْ	لَمْ تَفْعَلَا	لَمْ تَفْعَلُوا
لَمْ تَفْعَلَا	لَمْ تَفْعَلِي	لَمْ تَفْعَلَا	لَمْ تَفْعَلَنْ	لَمْ أَفْعَلْ	لَمْ تَفْعَلْ

بحث نفی جحد بـ "لم" در فعل مستقبل مجهول

لَمْ يُفْعَلْ	لَمْ يُفْعَلَا	لَمْ يُفْعَلُوا	لَمْ تُفْعَلْ	لَمْ تُفْعَلَا	لَمْ تُفْعَلُوا
لَمْ تُفْعَلَا	لَمْ تُفْعَلِي	لَمْ تُفْعَلَا	لَمْ تُفْعَلَنْ	لَمْ أُفْعَلْ	لَمْ تُفْعَلْ

فصل

ایں همه که گفته شد بحث نفی جحد بلم در مستقبل بود، چون خوانی که لام تاکید بانون تاکید بناکنی، لام تاکید در اول فعل مستقبل در آر، ونون تاکید در آخر او زیاده کن، و لام تاکید همیشه مفتوح باشد،

منفی گرداند: سوال: "لم" مستقبل را چرا بماضی منفی گرداند؟ جواب: "لم" مشابہت دارد بہ **إن** شرطیہ؛ زیرا کہ ہر دو عامل جازم اند، و حرف شرط ماضی را بمعنی مستقبل گرداند، ہم چنین "لم" مستقبل را بمعنی ماضی گرداند، محلاً للضد علی الضد.

لَمْ يَفْعَلْ: ای نہ کرد آں یک مرد در زمانہ گذشتہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث نفی جحد بـ "لم" در فعل مستقبل معروف، و قس الباقی علی هذا. (منہ) **لَمْ يُفْعَلْ:** کردہ نشد آں یک مرد در زمانہ گذشتہ صیغہ واحد مذکر بحث نفی جحد بـ "لم" در فعل مستقبل مجهول. **لَمْ تُفْعَلَنْ:** معانی ایں صیغہ ظاہر اند. **لام تاکید:** لامیکہ افادہ معنی تاکید نماید، و مجرد باشد از معنی حالیہ؛ زیرا چہ اگر معنی حال داشتہ باشد پس اجتماع بانون تاکید کہ معنی استقبال پیدا میسازد دشوار است. (ش) **نون تاکید:** اے نونیکہ افادہ معنی تاکید نماید. **در اول:** سوال: مصنف **﴿﴾** "در اول مستقبل" گفت "در اول مضارع" چراند گفت؟ جواب: برای تنبیہ بر ایں معنی کہ ہنگام دخول لام تاکید و نون تاکید محض معنی استقبال گرفتہ می شود. **مفتوح باشد:** زیرا کہ فتح اخف حرکات است از حرکات ثلثہ.

ونون تاکید دو نون است یکے نون ثقیلہ دوم نون خفیفہ، و نون ثقیلہ نون مشدد را گویند، و نون خفیفہ نون ساکن را گویند، و نون ثقیلہ در چہارہ کلمہ در آید، و نون خفیفہ در ہشت کلمہ در آید، و ما قبل نون ثقیلہ در پنج محل مفتوح باشد، و آن پنج محل ایں است: واحد مذکر غائب و واحد مؤنث غائب و واحد مذکر حاضر، و دو صیغہ حکایت نفس متکلم، و در شش محل ما قبل نون ثقیلہ الف باشد، چہار تثنیہ دو جمع مؤنث غائب و حاضر، دریں دو محل الف فاصل در آید، و در جمع مذکر غائب و حاضر و او دور کردہ شود، ما قبل او ضمہ گذاشتہ شود، تا دلالت کند بر حذف واو، و از صیغہ واحد مؤنث حاضر یا دور کردہ شود، ما قبل او کسرہ گذاشتہ آید، تا دلالت کند بر حذف یاء، و نون ثقیلہ در شش محل مکسور باشد، و آن شش محل همانست کہ در الف در می آید، و در باقی ہشت محل مفتوح، و نون خفیفہ در محلیکہ الف باشد در نیاید،

دو نون است: ہر دو نون در افادہ معنی تاکید مستقبل برابر اند، مگر اکثر کوفیاں نون ثقیلہ را اصل و نون خفیفہ را فرع آن سے پندارند، و بصریاں ہر یکے را اصل میدانند، و نزد بعضی در نون ثقیلہ تاکید زائد است بہ نسبت نون خفیفہ. (ت)

نون ثقیلہ: سوال: نون مشدد را ثقیلہ چرا گویند؟ جواب: زیرا چہ مشدد باعتبار آنکہ دو حرف در و یک جا ہم سے آید تعلقہ وارد. (منہ) **مفتوح باشد:** در دو محل مضموم و در یک محل مکسور، و در شش محل ساکن چنانچہ سے آید. (منہ) **پنج محل:** سوال: ما قبل نون ثقیلہ را دریں پنج محل ساکن چرانہ کردند؟ جواب: تا اجتماع ساکنین علی غیر حدہ لازم نیاید. (ت)

الف فاصل: حاجت الف فاصل آوردن چیست؟ جواب: تا اجتماع سے نون زائد لازم نیاید، یکے نون جمع دوم نون ثقیلہ کہ بمنزلہ دو نون است: زیرا چہ اجتماع سے نون زائد مکروہ است. سوال: و لیکوئیں سے نون جمع شدند؟ جواب: ہر سے نون زائد نیستند، بلکہ اول اصلی است. سوال: الف را برائے فصل چرا خاص کردند؟ جواب: بوجہ تخت آن. **حاضر:** واو دور کردہ شود بجهت لزوم اجتماع ساکنین میان واو جمع و نون مدغم. **حذف واو:** قولہ: بر حذف واو: سوال: در اینجا حذف فاعل لازم آید: زیرا چہ واو ضمیر فاعل است و ایں ممنوع است؟ جواب: ضمہ قائم مقام آن موجود است، و ایں چنانچہ حذف درست ست.

ونون ثقیلہ: ای جائیکہ پس الف افتد. **باقی ہشت:** یعنی واحد مذکر غائب و جمع مذکر غائب، و واحد مؤنث غائب، و واحد مذکر حاضر، و جمع آن و واحد مؤنث حاضر، و ہر دو صیغہ حکایت نفس متکلم. **محلیکہ الف:** و آن ہشت محل ست. **در نیاید:** سوال: دریں شش محل نون خفیفہ چرا نمے آید؟ جواب: بسبب لزوم اجتماع ساکنین علی غیر حدہ میان الف و نون خفیفہ.

و در باقی محل بیاید، و نون اعرابی بانون تاکید جمع نشود.

بحث لام تاکید بانون تاکید ثقیله در فعل مستقبل معروف

لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَانَّ	لَيَفْعَلُنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ
لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَانَّ	لَتَفْعَلُنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ

بحث لام تاکید بانون تاکید ثقیله در فعل مستقبل مجهول

لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَانَّ	لَيَفْعَلُنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ
لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَانَّ	لَتَفْعَلُنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ

بحث لام تاکید بانون تاکید خفیفه در فعل مستقبل معروف

لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَانَّ	لَيَفْعَلُنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ
لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَانَّ	لَتَفْعَلُنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ

بحث لام تاکید بانون تاکید خفیفه در فعل مستقبل مجهول

لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَانَّ	لَيَفْعَلُنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ
لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَانَّ	لَتَفْعَلُنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ

بیاید: چرا که مانع نون خفیفه یافته نمی شود. (منه قنوی) **جمع نشود:** تا اجتماع نونات لازم نیاید، و نیز نون اعرابی بدل اعراب رفع است، و ما قبل نون تاکید مبنی است، پس جائے اعراب باقی نمانده، لهذا حذف کرده شد. **لَيَفْعَلَنَّ:** هر آئینه هر آئینه خواهد کرد آن یک مرد در زمان مستقبل صیغه واحد مذکر غائب بحث لام تاکید ثقیله در فعل مستقبل معروف.

لَيَفْعَلَنَّ: هر آئینه هر آئینه کرده خواهد شد آن یک مرد در زمان مستقبل صیغه واحد مذکر غائب بحث لام تاکید ثقیله در فعل مستقبل مجهول. **لَيَفْعَلَنَّ:** هر آئینه هر آئینه خواهد کرد آن یک مرد در زمان مستقبل صیغه واحد مذکر غائب بحث لام تاکید خفیفه در فعل مستقبل معروف. **لَيَفْعَلَنَّ:** هر آئینه هر آئینه کرده خواهد شد آن یک مرد در زمان مستقبل صیغه واحد مذکر غائب بحث لام تاکید بانون تاکید خفیفه در فعل مستقبل مجهول، و الباقی علی هذا.

فصل

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث فعل مستقبل بانون ثقیلہ و خفیفہ بود، چوں خواہی کہ امر بنا کنی، امر گرفته می شود از فعل مضارع، غائب از غائب، حاضر از حاضر، متکلم از متکلم، معروف از معروف، مجهول از مجهول چوں خواہی کہ امر حاضر معروف بنا کنی، علامت مضارع را حذف کن، بعدہ بنگر کہ متحرک می ماند یا ساکن، اگر متحرک میماند آخر را ساکن کن اگر حرف علت نباشد چوں: از تَعَدَّ عَدَّ از تَضَعُ ضَعَّ، و اگر باشد ساقط شود چوں: از تَقِي ق، و اگر ساکن میماند نظر کن در عین کلمہ، اگر عین کلمہ مکسور باشد یا مفتوح ہمزه وصل مکسور در اول او در آر، و آخر را ساکن کن اگر حرف علت نباشد چوں: از تَسْمَعُ اسْمَعُ و از

امر بنا کنی: [وآں صیغہ ایت کہ طلب کردہ شود بآں فعل از فاعل، سوال: تعریف امر چیست؟ جواب: امر لفظی است موضوع برائے طلب فعل، اعم از آنکہ متکلم خود را حالے پندارد یا عاجز یا مسادی. و نزد اہل اصول در امر استعلاء معتبر است، و آنچه بروجہ خضوع باشد اورادعاء گویند، امر بالتساوی التماس است کما ہو مذکور فی المطولات. (منہ)

فعل مضارع: سوال: امر را از فعل مضارع چرا بنائے سازند؟ جواب: بسبب مناسبت استقبالیّت کہ در زمانہ مستقبل مستقار است؛ زیرا چہ امر کردہ نمی شود بچیزے کہ گذشتہ است، چہ دریں امر تکلیف ما لا یطاق است، و ہم چنین کردہ نمی شود با ایجاد موجود فی الحال کہ محال است. (ت) **چوں خواہی:** ایں ہمہ بجهت مناسبت میان فرع و اصل. **علامت:** یعنی تاء را کہ علامت مضارع حاضر است. **حذف:** تا التباس نمی شود مضارع در حال وقف. **ساکن:** چونکہ اصل در افعال بسبب فقدان معانی موجبہ اعراب بناست، و مضارع بسبب مشابہت تامہ با اسم فاعل معرب کردہ شدہ بود، چوں علامت مضارع حذف کردہ شد آن مشابہت تامہ نیز باقی نماندہ، پس باز ہماں بنا عود کرد، و معلوم است کہ اصل در مبنی سکون است، پس ازین وجہ ساکن کردہ شدہ. (قنوجی)

ساقط: زیرا چہ اگر ساقط نشود، معلوم نخواہد شد کہ ایں سکون بجهت بنائے امر رسیدہ است یا ہماں سکون است کہ از پیشتر حاصل است. (ش) **ہمزہ وصل مکسور:** یعنی بجائے علت مضارع کہ حذف کردہ شد ہمزہ وصل مکسور در آر تا ابتداء بسکون کہ از ممنوعات است لازم نیاید، و ایں ہمزہ را ہمزہ وصل بدیں وجہ گویند کہ ایں ہمزہ ما قبل خود را بما بعد خویش وصل میسازد، و لطف ایں است کہ خود از میان ہر دو پیروں مے آید. **چوں از تسمع اسمع:** چوں خواستند کہ از تَسْمَعُ وَ تَضَرَّبُ بنائے امر حاضر معروف سازند، تاء علامت مضارع را حذف کردند، بعدش سین وضاد ساکن ماند نظر کردند بر عین کلمہ کہ در تَسْمَعُ مفتوح است و در تَضَرَّبُ مکسور است، ہمزہ وصل مکسور در اول کلمہ آوردند و آخر را ساکن کردند، اسْمَعُ وَ اضْرِبْ شد.

تَضْرِبُ اضْرِبْ، واگر باشد ساقط شود چوں: از تَرْمِيْ اَرْمِ و از تَخْشِيْ اِحْشِ، واگر عین کلمه مضموم باشد، همزه وصل مضموم در اول او در آر، و آخر را ساکن کن اگر حرف علت نباشد چوں: از تَنْصُرُ اَنْصُرْ، واگر باشد ساقط شود چوں: از تَدْعُوْ اُدْعُ، چوں خواهی که امر حاضر مجهول و امر غائب معروف یا مجهول بنا کنی، لام امر مکسور در اول او در آر، و آخر او جزم کن اگر حرف علت نباشد، واگر باشد ساقط شود چوں: لِيَدْعُ لِيَرْمِ لِيَخْشِ، و نون تاکید چنانچه در مضارع می آید در امر نیز می آید، و در امر نون اعرابی هم ساقط شود.

بحث امر حاضر معروف

افْعَلْ	افْعَلَا	افْعَلِيْ	افْعَلَا	افْعَلْنَ
---------	----------	-----------	----------	-----------

بحث امر حاضر مجهول

لِتَفْعَلْ	لِتَفْعَلَا	لِتَفْعَلِيْ	لِتَفْعَلُوا	لِتَفْعَلْنَ
------------	-------------	--------------	--------------	--------------

واگر باشد: وصل مکسور نیز از اول یاء و از ثانی الف حرف علت را انگندند. (منه) **همزه وصل مضموم:** همزه وصل مضموم با تاجع عین کلمه در آورند. (منه قنوجی) **چوں از تنصر انصر:** [النصرة یاری کردن (قنوجی)] تا علامت مضارع را حذف کرده مابعدش را ساکن و عین کلمه را مضموم یاقند همزه وصل مضموم در آورند، و آخر را ساکن کردند، اَنْصُرُ شد. (ت) **ادع:** در اصل تَدْعُوْ بود، ضممه بر او ثقیل پنداشته حذف کردند، تَدْعُوْ بسکون واو شد، چوں بنائے امر حاضر معروف خواستند، تا علامت مضارع را حذف کردند، و مابعدش را ساکن یاقند و عین کلمه را مضموم همزه وصل مضموم در اول کلمه در آورند، و آخر او حرف علت شد، قطع شد، اُدْعُ شد. (ت) **لام امر:** سوال: لام امر هر اول کلمه چرا آورند؟ جواب: تا از ابتدائے تکلم معلوم شود که این نوع دیگر است از کلام. سوال: لام امر چرا مکسور باشد؟ جواب: بسبب مشابهت او بلام جاره در اختصاص عمل، و نیز تا فرق شود در لام امر و لام تاکید. (ت) **امر نون اعرابی:** زیرا چه او بدل اعراب ست یا رفع، و هرگاه اعراب وقت بنائے ساقط می شود، و نون اعرابی امر ساقط می شود. (ش) **افعل:** بکن تو یک مرد در زمان آینده صیغه واحد مذکر حاضر بحث امر حاضر معروف. **لتفعل:** باید که کرده شوی تو یک مرد در زمانه آینده صیغه واحد مذکر حاضر مجهول.

بحث امر غائب معروف

لِیَفْعَلْ	لِیَفْعَلَا	لِیَفْعَلُوا	لِتَفْعَلْ	لِتَفْعَلَا	لِیَفْعَلَنَّ
------------	-------------	--------------	------------	-------------	---------------

بحث امر غائب مجهول

لِیَفْعَلْ	لِیَفْعَلَا	لِیَفْعَلُوا	لِتَفْعَلْ	لِتَفْعَلَا	لِیَفْعَلَنَّ	لِأَفْعَلْ	لِیَفْعَلَنَّ
------------	-------------	--------------	------------	-------------	---------------	------------	---------------

بحث امر حاضر معروف بانون ثقیله

اِفْعَلَنَّ	اِفْعَلَانَّ	اِفْعَلُنَّ	اِفْعَلَنَّ	اِفْعَلَانَّ	اِفْعَلُنَّ
-------------	--------------	-------------	-------------	--------------	-------------

بحث امر حاضر مجهول بانون ثقیله

لِتُفْعَلَنَّ	لِتُفْعَلَانَّ	لِتُفْعَلُنَّ	لِتُفْعَلَنَّ	لِتُفْعَلَانَّ	لِتُفْعَلُنَّ
---------------	----------------	---------------	---------------	----------------	---------------

بحث امر غائب معروف بانون ثقیله

لِیَفْعَلَنَّ	لِیَفْعَلَانَّ	لِیَفْعَلُنَّ	لِتُفْعَلَنَّ	لِتُفْعَلَانَّ	لِأَفْعَلَنَّ	لِیَفْعَلَنَّ
---------------	----------------	---------------	---------------	----------------	---------------	---------------

بحث امر غائب مجهول بانون ثقیله

لِیَفْعَلَنَّ	لِیَفْعَلَانَّ	لِیَفْعَلُنَّ	لِتُفْعَلَنَّ	لِتُفْعَلَانَّ	لِأَفْعَلَنَّ	لِیَفْعَلَنَّ
---------------	----------------	---------------	---------------	----------------	---------------	---------------

لِیَفْعَلْ: [باید که بکند آن یک مرد در زمان آینده صیغه واحد مذکر غائب بحث امر غائب معروف]. سوال: علامت مضارع از امر حاضر مجهول چرا حذف نشد؟ جواب: برائے ایں کہ قلیل الاستعمال است، پس زیادت حرف درو مضائقہ نہ دارد.

لِیَفْعَلْ: باید که کرده شود آن یک مرد در زمانه آینده صیغه واحد مذکر غائب بحث امر غائب مجهول.

اِفْعَلَنَّ: ہر آئینہ کن تو یک مرد در زمانہ استقبال صیغہ واحد مذکر حاضر بحث امر حاضر معروف بانون ثقیلہ. (منہ)

لِتُفْعَلَنَّ: ہر آئینہ باید کہ کردہ شوی تو یک مرد در زمانہ آیندہ صیغہ واحد مذکر حاضر بحث امر حاضر مجهول بانون ثقیلہ. (قنوجی عم فیضہ)

لِیَفْعَلَنَّ: ہر آئینہ باید کہ بکند آن یک مرد در زمان آیندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث امر غائب معروف بانون ثقیلہ. (قنوجی)

لِیَفْعَلَنَّ: ہر آئینہ باید کہ کردہ شود آن یک مرد در زمانہ آیندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث امر غائب مجهول بانون ثقیلہ.

بحث امر حاضر معروف بانون خفیفہ

اَفْعَلْنَ	اَفْعَلْنَ	اَفْعَلْنَ
------------	------------	------------

بحث امر حاضر مجہول بانون خفیفہ

لِتُفْعَلْنَ	لِتُفْعَلْنَ	لِتُفْعَلْنَ
--------------	--------------	--------------

بحث امر غائب معروف بانون خفیفہ

لِیَفْعَلْنَ	لِیَفْعَلْنَ	لِیَفْعَلْنَ	لِیَفْعَلْنَ	لِیَفْعَلْنَ
--------------	--------------	--------------	--------------	--------------

بحث امر غائب مجہول بانون خفیفہ

لِیُفْعَلْنَ	لِیُفْعَلْنَ	لِیُفْعَلْنَ	لِیُفْعَلْنَ	لِیُفْعَلْنَ
--------------	--------------	--------------	--------------	--------------

فصل

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث امر بود، چوں خواہی کہ نہی بنا کنی پس لائے نہی در اول فعل مستقبل در آر، ولایے نہی در آخر او در پنج محل جزم کند مثل "لم" اگر در آخر او حرف علت نباشد،
چنانکہ لم جزم کند

اَفْعَلْنَ: ہر آئینہ بکن تو یک مرد در زمانہ آئندہ صیغہ واحد مذکر حاضر بحث امر حاضر معروف بانون خفیفہ. **لِتُفْعَلْنَ**: ہر آئینہ باید کہ کردہ شوی تو یک مرد در زمانہ آئندہ صیغہ واحد مذکر حاضر بحث امر حاضر مجہول بانون خفیفہ. **لِیَفْعَلْنَ**: ہر آئینہ باید کہ بکند آن یک مرد در زمانہ آئندہ، صیغہ واحد مذکر غائب بحث امر غائب معروف بانون خفیفہ. (منہ) **لِیُفْعَلْنَ**: ہر آئینہ باید کہ کردہ شود آن یک مرد در زمانہ آئندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث امر حاضر مجہول بانون خفیفہ. **نہی بنا کنی**: [آں فعلے است کہ طلب کردہ شود بآں ترک فعل از فاعل]. سوال: ایں چنین افعال را نہی چرا نامیدند؟ جواب: زیرا چہ نہی در لغت بمعنی بازداشتن است از کار و گفتار، کذا فی "الصراح". (منہ) سوال: بحث امر را بر بحث نہی در ذکر چہ مقدم کردند؟ جواب: بر نہی حرف نہی کہ مفید معنی عدم است داخل ست نہ بر امر، و وجودی مقدم ست بر عدمی باعتبار شرف. **پس لائے نہی**: ایں قید احترازی ست برائے اخراج لائے نہی. **محل جزم**: سوال: لائے نہی را چہ جزم کند؟ جواب: لائے نہی مشابہ است بلام امر؛ زیرا چہ لام امر برائے طلب فعل ست، ولایے نہی برائے طلب ترک، پس ہر دو شریک شدند در طلب، لہذا عمل او نمودند قد یکفٰی بهذا القدر.

واگر باشد ساقط گرداند چوں: لَا تَدْعُ وَلَا تَرْمِ وَلَا تَخْشَ، واز ہفت محل نون اعرابی را ہم دور نماید، و در دو محل در لفظ ہیج عمل نکند، و نون تاکید چنانچہ در مضارع می آید ہمہ راں طریق در نہی نیز می آید۔
یعنی در جمع مؤنث غائب و حاضر

بحث نہی حاضر معروف

لَا تَفْعَلُ	لَا تَفْعَلَا	لَا تَفْعَلُوا	لَا تَفْعَلِي	لَا تَفْعَلَا	لَا تَفْعَلْنَ
--------------	---------------	----------------	---------------	---------------	----------------

بحث نہی حاضر مجہول

لَا تُفْعَلُ	لَا تُفْعَلَا	لَا تُفْعَلُوا	لَا تُفْعَلِي	لَا تُفْعَلَا	لَا تُفْعَلْنَ
--------------	---------------	----------------	---------------	---------------	----------------

بحث نہی غائب معروف

لَا يَفْعَلُ	لَا يَفْعَلَا	لَا يَفْعَلُوا	لَا يَفْعَلُ	لَا يَفْعَلَا	لَا يَفْعَلْنَ
--------------	---------------	----------------	--------------	---------------	----------------

بحث نہی غائب مجہول

لَا يُفْعَلُ	لَا يُفْعَلَا	لَا يُفْعَلُوا	لَا يُفْعَلُ	لَا يُفْعَلَا	لَا يُفْعَلْنَ
--------------	---------------	----------------	--------------	---------------	----------------

بحث نہی حاضر معروف بانون ثقیلہ

لَا تَفْعَلَنَّ	لَا تَفْعَلَانَّ	لَا تَفْعَلِنَّ	لَا تَفْعَلَنَّ	لَا تَفْعَلَانَّ	لَا تَفْعَلَنَّ
-----------------	------------------	-----------------	-----------------	------------------	-----------------

نون اعرابی: چہار تشنیہ و دو جمع مذکر غائب و حاضر و یکے واحد مؤنث حاضر۔ **دور نماید:** زیرا کہ نون اعرابی بدل اعراب رفع ست، و ہر گاہ لائے نہی اعراب را حذف می کند، پس نون اعرابی را ہم دور نماید۔ (محمد عسکری قزوینی) **در نہی:** برائے تاکید طلب ترک فعل۔ **لَا تَفْعَلُ:** ممکن تو یک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر بحث نہی حاضر معروف، و الباقی علیٰ ہذا۔
لَا تُفْعَلُ: کردہ مشو تو یک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر بحث نہی حاضر مجہول۔ **لَا يَفْعَلُ:** نہ کند آں یک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث نہی غائب معروف إلخ۔ **لَا يُفْعَلُ:** کردہ نشود آں یک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث نہی غائب مجہول۔ **لَا تَفْعَلَنَّ:** ز نہار ممکن تو یک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر حاضر بحث نہی حاضر معروف بانون ثقیلہ، و الباقی علیٰ ہذا۔

بحث نہی حاضر مجهول بانون ثقیلہ

لَا تُفْعَلَنَّ	لَا تُفْعَلَانَّ	لَا تُفْعَلَنَّ	لَا تُفْعَلَنَّ	لَا تُفْعَلَنَّ	لَا تُفْعَلَنَّ
-----------------	------------------	-----------------	-----------------	-----------------	-----------------

بحث نہی غائب معروف بانون ثقیلہ

لَا يُفْعَلَنَّ	لَا يُفْعَلَانَّ	لَا يُفْعَلَنَّ	لَا يُفْعَلَنَّ	لَا يُفْعَلَنَّ	لَا يُفْعَلَنَّ
لَا نَفْعَلَنَّ	لَا أَفْعَلَنَّ				

بحث نہی غائب مجهول بانون ثقیلہ

لَا يُفْعَلَنَّ	لَا يُفْعَلَانَّ	لَا يُفْعَلَنَّ	لَا يُفْعَلَنَّ	لَا يُفْعَلَنَّ	لَا يُفْعَلَنَّ
لَا أَفْعَلَنَّ	لَا نَفْعَلَنَّ				

بحث نہی حاضر معروف بانون خفیفہ

لَا تُفْعَلَنَّ	لَا تُفْعَلَنَّ	لَا تُفْعَلَنَّ
-----------------	-----------------	-----------------

بحث نہی حاضر مجهول بانون خفیفہ

لَا تُفْعَلَنَّ	لَا تُفْعَلَنَّ	لَا تُفْعَلَنَّ
-----------------	-----------------	-----------------

بحث نہی غائب معروف بانون خفیفہ

لَا يُفْعَلَنَّ	لَا يُفْعَلَنَّ	لَا يُفْعَلَنَّ	لَا يُفْعَلَنَّ	لَا يُفْعَلَنَّ
-----------------	-----------------	-----------------	-----------------	-----------------

لَا تُفْعَلَنَّ: زہار کردہ مشق تو یک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر حاضر بحث نہی حاضر مجهول بانون ثقیلہ. **لَا يُفْعَلَنَّ:** زہار نہ کند آن یک مرد در زمانہ آئندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث نہی غائب معروف بانون ثقیلہ. (منہ) **لَا يُفْعَلَنَّ:** زہار کردہ نشود آن یک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث نہی غائب مجهول بانون ثقیلہ، والباقی علیٰ ہذا.

لَا تُفْعَلَنَّ: زہار ممکن تو یک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر حاضر بحث نہی حاضر معروف بانون خفیفہ. منہ.

لَا تُفْعَلَنَّ: زہار کردہ مشق تو یک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر حاضر بحث نہی حاضر مجهول بانون خفیفہ. (منہ)

لَا يُفْعَلَنَّ: زہار نکند آن یک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث نہی غائب معروف بانون خفیفہ.

بحث نہی غائب مجہول بانون خفیفہ

لَا يُفْعَلْنَ	لَا يُفْعَلْنَ	لَا تُفْعَلْنَ	لَا تُفْعَلْنَ	لَا تُفْعَلْنَ
----------------	----------------	----------------	----------------	----------------

فصل

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث نہی بود، چوں خواہی کہ اسم فاعل بنا کنی، اسم فاعل گرفته می شود از فعل مضارع معروف، پس علامت مضارع را حذف کن، بعد از اں فاء کلمہ را فتح ده، و میان فاو عین الف فاعل در آر، و عین کلمہ را کسرہ ده، و لام کلمہ را تنوین زیادہ کن، تا اسم فاعل گردد.

بحث اسم فاعل

فَاعِلٌ	فَاعِلَانِ	فَاعِلُونَ	فَاعِلَةٌ	فَاعِلَتَانِ	فَاعِلَاتٌ
---------	------------	------------	-----------	--------------	------------

فصل

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث اسم فاعل بود، چوں خواہی کہ اسم مفعول بنا کنی، اسم مفعول ساختہ می شود از فعل مضارع مجہول، پس علامت مضارع را حذف کن، بعد از اں میم مفتوح مفعول در اول او در آر،

لَا يُفْعَلْنَ: ز نہار نکرده شود آں یکت مرد در زمان آیندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث نہی غائب مجہول بانون خفیفہ.

اسم فاعل: سوال: تعریف اسم فاعل چیست؟ جواب: اسم فاعل اسمے است کہ مشتق باشد از مضارع، تادلالت کند بر ذاتے کہ قائم باشد بآں فعل بمعنی حدوث بدون لحاظ تفصیل و زیادت او بر چیز دیگر. **علامت مضارع:** علامت مضارع را بدیں وجہ حذف کردند کہ اسم فاعل مضارع نیست، پس علامتیں نیز در و نخواہد ماند. **کسرہ:** اگر فتحہ باشد یا ضمہ ورنہ بحال خود باید گذاشت.

تنوین زیادہ کن: [زیرا چہ تنوین خاصہ اسم است] تنوین عبارت است از نون ساکن زائد کہ تابع حرکت اخیرہ باشد و در کتابت نیاید. **فاعِلٌ:** کنندہ یکت مرد صیغہ واحد مذکر بحث اسم فاعل، و قس البواقی علی هذا. **اسم مفعول:** اسم مفعول اسمے ست کہ مشتق باشد از فعل مضارع مجہول تادلالت کند بر چیزے کہ بروحدث واقع شود بلا لحاظ تفصیل بر دیگرے.

فعل مضارع: بجہت مناسبت میان ہر دو درینکہ ہر دو منسوب شوند بسوئے مفعول. **میم مفتوح:** سوال: میم را فتح چرا دادند؟ جواب: زیرا چہ فتح اخف الحركات است. **در اول:** اسمے بجائے علامت مضارع.

وعین کلمہ راضمہ دہ، ومیان عین ولام واو مفعول در آر، ولام کلمہ راتنویں دہ، تا اسم مفعول گردد۔
زیرا چہ تنوین خاصہ اسم است

بحث اسم مفعول

مَفْعُولٌ	مَفْعُولَانِ	مَفْعُولُونَ	مَفْعُولَةٌ	مَفْعُولَتَانِ	مَفْعُولَاتٌ
-----------	--------------	--------------	-------------	----------------	--------------

تمتہ در بیان اسم ظرف واسم آلہ واسم تفضیل

فصل

چوں خواهی کہ اسم ظرف زمان و مکان بنا کنی، علامت مضارع را حذف کن، و میم مفتوح در اول او بجائے علامت مضارع یعنی یک از حروف تنوین ملحق کن، تا اسم در آر، و عین کلمہ را فتحہ دہ اگر مضموم باشد، ورنہ بحالش بگذار، ولام کلمہ راتنویں ملحق کن، تا اسم زمان و مکان گردد۔
بسیب فتحہ
زیرا کہ تنوین خاصہ اسم است

بحث اسم ظرف

مَفْعَلٌ	مَفْعَلَانِ	مَفَاعِلُ
----------	-------------	-----------

ضمہ دہ: اگر مفتوح باشد یا مکسور، ورنہ بحال خود بگذارند۔ **در آر:** مراد از آوردن واو مفعول پیدا کردن واو است؛ زیرا کہ مفعول بضم عین در کلام قوم بدون تاء یافته نشد، لہذا ضمہ عین کلمہ را اشباع کردند واو پیدا شد۔ (ش) **مَفْعُولٌ:** کردہ شد یک مرد صیغہ واحد مذکر بحث اسم مفعول۔ **اسم ظرف:** سوال: تعریف اسم ظرف چیست؟ جواب: اسمی است کہ ساخته شود از فعل مضارع، تا دلالت کند بر زمان وقوع حدوث یا مکان وقوع حدوث۔ (ت)

مکان: باید دانست کہ ظرف بر دو نوع است: ۱۔ ظرف زمان ۲۔ ظرف مکان۔ ظرف زمان آنست کہ بجواب سوال "متی" واقع شود مثلاً متى الصوم أي في رمضان، و ظرف مکان آنست کہ بجواب سوال أين واقع شود چوں أين الأسد أي في الصحراء۔ **علامت مضارع:** سوال: ظرف از فعل مضارع چرامی گیرند؟ جواب: برای مناسبت میان هر دو در حرکات و سکنات۔ **میم مفتوح:** سوال: باز یاد میم مفتوح موجب التباس با مصدر میمی گشت، پس چرا میم رازند کردند؟ جواب: التباس میمی بجهت قلت مصدر میمی جائز داشته شد۔ **مَفْعَلٌ:** یک جائے کردن و یک زمانہ کردن صیغہ واحد بحث اسم ظرف۔

فصل

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث اسم ظرف بود، چون خواهی کہ اسم آلہ بنا کنی، علامت مضارع را حذف کن و میم مکسور در اول او در آر، و عین کلمہ را فتحہ دہ اگر مفتوح نباشد، و لام کلمہ را تنوین ملحق ساز، تا اسم آلہ گردد، و اگر بعد عین کلمہ الف آری، و یا پس لام تا زیادہ کنی دو صیغہ دیگر اسم آلہ کہ اکثر موافق قیاس ست، پدید می آید.

بحث اسم آلہ

مِفْعَلٌ	مِفْعَلَانِ	مِفْعَلَتَانِ	مِفَاعِلُ	وَمِفْعَالٌ	مِفْعَالَانِ	مِفَاعِلٌ
----------	-------------	---------------	-----------	-------------	--------------	-----------

فصل

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث اسم آلہ بود، چون خواهی کہ اسم تفضیل بنا کنی، علامت مضارع را حذف کن و ہمزہ اسم تفضیل در اول او در آر، و عین کلمہ را فتحہ دہ اگر مفتوح نباشد، و لام را تنوین مدہ، ایں طریق بنائے اسم تفضیل برائے مذکر است، اما چون صیغہ مؤنث بنا کنی، بعد حذف علامت مضارع فاء را.....

اسم آلہ: اسم آلہ اسمے ست کہ ساختہ می شود از فعل مضارع تا دلالت کند بر واسطہ فعل ای چیزیکہ بذریعہ استعانت او فعل از فاعل صادر شود، و علامہ تفتتازی نوشتہ است کہ آلہ نمی شود مگر در افعال متعدیہ علاجیہ کہ اثرش تا بمفعول رسد. (منہ)

مفتوح باشد: اگر مفتوح باشد بحالت خود بگذار. **مِفْعَلٌ:** یک آلہ کردن صیغہ واحد بحث اسم آلہ، و قس البواقی علی ہذا.

اسم تفضیل: سوال: تعریف اسم تفضیل چیست؟ جواب: اسم تفضیل آن اسمے ست کہ گرفته می شود از مضارع معروف برائے دلالت بر چیزے کہ موصوف است بر زیادت بر ماخذ بر غیر خود، و آن برائے فاعل آید مطردا.

وہمزہ اسم تفضیل: یعنی آنچہ بعد حذف علامت مضارع باقی ماندہ ست، در اولش ہمزہ اسم تفضیل در آر. **در اول:** ہمزہ در اول اسم تفضیل پدیں غرض زائد کردہ شود تا اول کلمہ یا از عنفوان تکلم معلوم مے شود کہ ایں اسم تفضیل ست.

مفتوح: یعنی مضموم باشد یا مکسور. **تنوین مدہ:** زیرا کہ تنوین بر اسم تفضیل نیاید.

ضمہ دہ، وعین را ساکن، وبعد لام الف مقصورہ لاحق کن، ولام کلمہ را فتحہ دہ، تا اسم تفضیل مؤنث گردد.

بحث اسم تفضیل

أَفْعَلُ	أَفْعَلَانِ	أَفْعَلُونَ	أَفَاعِلُ	فُعَلَى	فُعَلَيَانِ	فُعَلَيَاتُ	فُعَلٌ
----------	-------------	-------------	-----------	---------	-------------	-------------	--------

ت م ت

ضمہ دہ: زیرا کہ چون علامت مضارع را بسبب وقوع تغیر در صیغہ مضارع حذف کردند فاء کلمہ ساکن ماند و زائد کردن حرف بجهت انحطاط درجہ مؤنث از درجہ مذکر مناسب نیستاد، لهذا حرکات فاء کلمہ را ترجیح دادند، چون ضمہ قوی است، واول کلمہ متحمل آں می تواند شد، لهذا ضمہ را اختیار کردند.

الف مقصورہ: الف مقصورہ کہ علامت تانیث است و آں الفی است کہ بعد او ہمزه نباشد. **ولام کلمہ:** و چون ما قبل الف فتحہ باید، لهذا لام کلمہ را اینج. **أَفْعَل:** کننده ترکیب مرد صیغہ واحد مذکر بحث اسم تفضیل.

منشعب منشور

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين، والعاقبة للمتقين، والصلاة والسلام على رسوله محمد وآله وأصحابه أجمعين.

ہداں - أسعدك الله تعالى في الدارين - کہ جملہ افعال متصرفہ واسمائے متمکنہ از روئے ترکیب حروف اصلی بر دو گونه است: ثلاثی و رباعی، اما ثلاثی آں باشد کہ در ماضی اوسہ حرف اصلی باشد چوں: نَصَرَ وَضَرَبَ، و رباعی آں باشد کہ در ماضی او چہار حرف اصلی باشد چوں: بَعَثَ
مدد کرد آں یکت مرد زد آں یکت مرد

والسلام: زیادت لفظ سلام اقتداءً بکلام الملک العلام: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا﴾ (الأحزاب: ۵۶)،
ہداں: سوال: مصنف **ہ** "ہدان" گفت "بشنو" چرا نہ گفت؟ جواب: "ہداں" تعلق بدل دارد، و "بشنو" تعلق گوش، و فعل قلب از فعل گوش اقوی می باشد. سوال: "اعلم" چرا نہ گفت؟ جواب: چونکہ "اعلم" لفظ عربی ست، و دشوار است برائے مبتدیان بہ نسبت فارسی، لہذا مصنف **ہ** اور اختیار نہ کرد. (قنوی) **أسعدك**: سوال: "أسعد" صیغہ ماضی است، معنیش استقبال چرامی گیرند؟ جواب: چند جاماضی بمعنی مستقبل آید چنانچہ شاعر گفت:

آمدہ ماضی بمعنی مضارع چند جا عطف ماضی بر مضارع در مقام ابتداء

بعد موصول ونداء و لفظ حیث و کما در جزاء و شرط و عطف ہر دو باشد در دعا

سوال: چون مقصود معنی مستقبل بود پس خودش چرانیاءورد؟ جواب: برائے تفاؤل یعنی تا باعتبار صورت دلالت کند کہ ایں دعا مقبول شد، و مثل ماضی متحقق الوقوع است. (م)

واسمائے متمکنہ: [اسم متمکن اسمی ست کہ آخرش جادہ اعراب و تنوین را، (محمد عسکری قنوی) مراد از اسم متمکن معرب است، و داخل ست در اں مصدر و مشتق و جامد. **حروف اصلی**: حروف اصلی آنت کہ در جمع متصرفات کلمہ یافتہ شود، و در موازنہ برابر فا و عین و لام واقع شود، و آنچه خلاف است اورا غیر اصلی گویند. (قنوی عم فیضہ) **رباعی**: رباعی بضم اول منسوب است بسوئے اربعہ مفتوح، و ہمچنین ثلاثی بضم اول منسوب بثلاثہ و ضم اول از تغیرات نسبت است و منسوب بثلاث و رباع بضم نیست؛ زیرا کہ زید بر ثلاثی صادق نئے آید چہ زید منسوب بہ حرف نیست. (ن) سوال: ثلاثی و رباعی قسم فعل و اسم است، و تعریف ثلاثی و رباعی =

وَعَرَقَب. اما ثلاثی بردو گونه است: یکے مجرد کہ در ماضی او حرف زائد نباشد، و دیگر مزید فیہ کہ در ماضی او حرف زائد نیز باشد. اما آنکہ در و حروف زائد نباشد آن نیز بردو گونه است، یکے مطرد کہ وزن او بیشتر آید، و دیگر شاذ کہ وزن او کمتر آید، اما مطرد را پنج باب است:

باب اول: بر وزن فَعَلَ يَفْعَلُ بفتح العين في الماضي، وضمها في الغابر چوں: النصر
مضارع
والنصرة يارِی کردن.
تصريفه:

نَصْرٌ يَنْصُرُ نَصْرًا فَهُوَ نَاصِرٌ وَيَنْصُرُ نَصْرًا فَهُوَ مَنصُورٌ الْأَمْرُ مِنْهُ أَنْصَرُ وَالنَّهْيُ عَنْهُ
 ماضٍ معروف مضارع معروف اسم فاعل ماضٍ مجهول مضارع مجهول اسم مفعول امر حاضر معروف
 لَا تَنْصُرُ الظَّرْفُ مِنْهُ مَنصَرٌ وَالْآلَةُ مِنْهُ مَنصَرٌ وَمِنْصَرَةٌ وَمِنْصَارٌ وَتَشْتِيهِمَا مَنصَرَانِ
 نهي معروف ظرف اسم فاعل اسم آلة صغرى اسم آلة وتثنية اسم ظرف
 وَمِنْصَرَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَنَاصِرٌ وَمَنَاصِيرٌ أَفْعَلُ التَّفْضِيلِ مِنْهُ أَنْصَرُ وَالْمَوْثُوثُ مِنْهُ نَصْرِي
 وتثنية اسم آلة واحد مذكر اسم تفضيل
 وَتَشْتِيهِمَا أَنْصَرَانِ وَنُصْرِيَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا أَنْصَرُونَ وَأَنَاصِرُ وَنُصَرٌ وَنُصْرِيَّاتٌ
 صيغة جمع مذكر بحث اسم تفضيل

= مخصوص است بفعل؛ زیرا کہ جامد از اسمائے متمکنہ ماضی ندارد۔ جواب: مراد از اسمائے متمکنہ اینجا فقط مصدر و مشتق است، بدلیل عدم ذکر جامد دریں کتاب۔ (ش)

یکے مجرد: اسم مفعول از تجرید بمعنی برہنہ کردن یعنی آن فعل کہ ماضیش خالی باشد از حروف زائدہ. **حروف زائدہ:** [مراد از حرف جنس حرفست تا شامل بود متعدد را.] بدانکہ حروف زائدہ در کلام عرب حسب قاعدہ دہ اند مجموعش الْيَوْمَ تَنْسَاهُ.

کے مطرو: اسم فاعل است از اطراو بمعنی پس یکت دیگر آمدن و رواں شدن. (ک) **فی الغابر الخ:** بر معنی باقی، و مضارع را از پس جهت غابر گویند کہ چون از منہ ثلاثہ ماضی را دور کردند مضارع باقی ماند. **والنصرة:** التصریف بمعنی گردانیدن.

نصر: یاری کرد آن یک مرد در زمانه گذشته صیغه واحد مذکر غائب بحث اثبات فعل ماضی معروف. **مناصر:** جمع اسم ظرف و دو صیغه اول اسم آل، و **مناصیر:** جمع اسم آلہ کبریٰ یعنی منصار. **نصری:** صیغه واحد مؤنث بحث اسم تفضیل.

انصران: صیغہ ثنئیہ مذکر بحت اسم تفضیل. نصران: صیغہ ثنئیہ مؤنث بحت اسم تفضیل. اناصر: صیغہ جمع مذکر بحت اسم تفضیل. نصر: صیغہ جمع مؤنث بحت اسم تفضیل.

الطَّلَبُ: جستن، الدُّخُولُ: در آمدن، القَتْلُ: کشتن، القَتْلُ: تافتن.

باب دوم: برون فعل يفعل بفتح العين في الماضي وکسرهما في الغابر چون: الضرب ...
والضربة: زدن و رفتن بر روی زمین، و پدید کردن مثل.

تصریفه:

گردان الضرب، (منه)

ضَرَبَ يَضْرِبُ ضَرْبًا فَهُوَ ضَارِبٌ وَضَرِبَ يُضْرَبُ ضَرْبًا فَذَاكَ مَضْرُوبٌ الْأَمْرُ مِنْهُ
إِضْرِبُ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَضْرِبُ الظَّرْفُ مِنْهُ مَضْرِبٌ وَالْآلَةُ مِنْهُ مِضْرِبٌ وَمِضْرِبَةٌ
وَمِضْرَابٌ وَتَشْتِيهِمَا مَضْرِبَانِ وَمِضْرَبَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَضَارِبُ وَمَضَارِيبُ أَفْعَلُ
التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَضْرَبُ وَالْمُؤَنَّثُ مِنْهُ ضُرْبِي وَتَشْتِيهِمَا أَضْرَبَانِ وَضُرْبِيَّانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا
أَضْرُبُونَ وَأَضَارِبُ وَضَرَبُ وَضُرْبِيَّاتٌ.

الغسل: شستن، الغلب: غلبه کردن، الظلم: ستم کردن، الفصل: جدا کردن.

باب سوم: برون فعل يفعل بكسر العين في الماضي وفتحها في الغابر چون: السَّمْعُ

فتح عين در مضارع

القتل: مصنف رحمه الله این را از باب نصر ينصر شمرده، و در کتب معتبره لغت مثل "قاموس" و "منتهی الارباب" و "تاج المصادر" از باب ضرب يضرب است. **و کسرهما:** اے و کسر عین در مضارع. **الضرب:** رفتن بر روی زمین در "تاج المصادر" در بیان معنی ضرب رفتن را بقید روی زمین مقید نه کرده، و از "قاموس" مفهوم گردد که ضَرَبَ در قاعده: ضَرَبَ فِي الْأَرْضِ بمعنی مطلق رفتن، بهر حال قید بر روی زمین در مفهوم ضَرَبَ در کتب معتبره نیست. (ت)

و پدید: یعنی آوردن و بیان کردن مثل در "صراح" ست الضرب زدن و مثل آوردن، قوله تعالی: ﴿وَضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا﴾ (النحل: ۷۶) اے وَصَفَ وَبَيَّنَّ، پس ظاهر عبارت "منتخب" و "صراح" مشعر بر آنست که مثل داخل باشد بمعنی ضرب، و از ظاهر "شمس العلوم" مستفاد می شود که مثل از معنی ضرب خارج است، و "تاج المصادر" نیز مؤید شمس العلوم است، من شاء الإطلاع فليرجع منه. (مولوی حکیم سید محمد عسکری قنوجی) **الغسل:** بافتن، و بالضم نیز آید.

بكسر العين: سوال: چون مصنف از ابواب مطرد و باب مفتوح العين ماضی ذکر کرد بعد از آنها نوشتن باب فتح که نیز مفتوح العين است مناسب بود پس باب بكسر عين ماضی را چرا مقدم ساخت؟ جواب: ابواب ثلاثی مجرد دو نوع باشد اصول و فروع: =

وَالسَّمَاعُ: شنیدن و گوش فراداشتن.

تصریفه:

سَمِعَ يَسْمَعُ سَمْعًا فَهُوَ سَامِعٌ وَسَمِعَ يُسْمَعُ سَمْعًا فَهُوَ مَسْمُوعٌ الْأَمْرُ مِنْهُ إِسْمَاعٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَسْمَعُ الظَّرْفُ مِنْهُ مَسْمَعٌ وَالْآلَةُ مِنْهُ مِسْمَعٌ وَمِسْمَعَةٌ وَمِسْمَاعٌ وَتَشْنِيتُهُمَا مَسْمَعَانِ وَمِسْمَعَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَسَامِيعٌ أَفْعَلُ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَسْمَعُ وَالْمُؤَنَّثُ مِنْهُ سُمْعَى وَتَشْنِيتُهُمَا أَسْمَعَانِ وَسُمْعِيَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا أَسْمَعُونَ وَأَسَامِيعُ وَسُمْعٌ وَسُمْعِيَّاتٌ.

العلم: دانستن، الفهم: دریافتن، الحفظ: نگاهداشتن، الشهادة: گواهی دادن، الحمد: ستودن، الجهل: نادانستن.

بفتح الجیم

= اصول آنکه حرکت عین ماضیش مخالف حرکت عین مستقبل باشد تا تخالف لفظی دلالت کند بر تخالف معنوی، و آن سه باب است: نَصَرَ ضَرَبَ سَمِعَ. و فروع آنکه چنان نباشد، و آن نیز سه است: فَتَحَ كَرَّمَ حَسِبَ، اصول بر فروع از رتبه مقدم است، لهذا مصنف رحمته سَمِعَ را بر فَتَحَ مقدم ساخت، تا بعد فراغ بیان اصول بفروع پردازد.

سوال: بریں تقدیر باید که فَضْلٌ يَفْضُلُ بکسر عین ماضی و ضم آن در مضارع و كَادَ يَكَادُ بضم عین ماضی و فتح عین مضارع از اصول ابواب باشد و چنان نیست؟ جواب: جمله ابواب ثلاثی مجرد نزد محققین شش اند، و این بر دو باب که ماخوذ از ابواب سابق هستند از ابواب مستقله جدا گانه نیست، لهذا در کتب معتبره صرف ابواب ثلاثی مجرد شش گفته، و این دو باب را از ابواب او نشمرده. (ازت)

وَالسَّمَاعُ: یعنی سمع و سماع که مصدر است دو معنی دارد: یکی شنیدن عام از اینکه توجه بمسموع باشد یا نه باشد. دوم گوش فراداشتن، یعنی حاسه گوش را مائل و متوجه ساختن عام از این که متوجه الیه مسموع شود یا نه شود، و باین معنی مرادف اِصْغَاء است.

العلم: سوال: در علم و فهم هیچ فرق ست یا نه؟ جواب: نه، علم عین دریافت قلبی ست، و دریافت قلبی عین علم است، لهذا در کتب لغت تفسیر فهم و علم بدانستن واقع شده، و تمیز یکی از دیگرے در معنی نیامده.

الفهم: در فارسی بمعنی فهمیدن که عبارت ست از دریافت و شناخت قلبی. (منه)

باب چہارم: بروزن فَعَلَ یَفْعَلُ بفتح العین فیہما چوں: الفتح کشادن.
تصریفہ:

فَتَحَ یَفْتَحُ فَتَحًا فَهُوَ فَاتِحٌ وَفُتِحَ یُفْتَحُ فَتَحًا فَذَاكَ مَفْتُوحٌ الْأَمْرُ مِنْهُ اِفْتَحَ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَفْتَحْ
الظَّرْفُ مِنْهُ مَفْتَحٌ وَالْآلَةُ مِنْهُ مِفْتَاحٌ وَمِفْتَاحَةٌ وَمِفْتَاحٌ وَتَنْشِيتُهُمَا مَفْتَحَانِ وَمِفْتَاحَانِ
وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَفَاتِیحُ وَمَفَاتِیحُ أَفْعَلَ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَفْتَحَ وَالْمُؤْنِثُ مِنْهُ فَتَحَى وَتَنْشِيتُهُمَا
أَفْتَحَانِ وَفُتَحَيَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا أَفْتَحُونَ وَأَفَاتِیحُ وَفُتَحَ وَفُتَحِيَّاتُ.

الْمَنْعُ: بازداشتن، الصَّبْغُ: رنگ کردن، الرَّهْنُ: گروداشتن، السَّلْخُ: پوست کشیدن.
بدانکہ ہر فعلیکہ بریں وزن آید بجائے عین فعل یا لام فعل او حرفے باشد از حروف حلق و حروف
ای بفتح عین ماضی و مضارع

باب چہارم: چوں مصنف رحمہ اللہ از بیان ابواب اصول فراغت نمود در بیان ابواب فروع شروع فرمود بجهت خفت فتحه مفتوح العینین
را برہر دو دیگر مقدم ساخت، و من بعد در بیان کَرَمَ بہ جہت کثرتش بہ نسبت حَسِبَ ہمپراخت. بدانکہ صحیح ازیں باب جز حَسِبَ
یَحْسِبُ وَنَعِمَ یَنْعَمُ دیگر نیامده است. **فعل یفعل:** بفتح العین فیہما. فائدہ: عمدہ و اصل تخالف حرکت عین مضارع با حرکت
عین ماضی ست، پس اصل در عین مضارع فعل بفتح عین آں ست کہ مکور آید یا مضموم عام ازیں کہ کلمہ ذی حلقیہ باشد مثل:
نَزَعَ یَنْزِعُ وَبَلَغَ یَبْلُغُ، یا غیر ذی حلقیہ باشد مثل: ضَرَبَ یَضْرِبُ وَنَصَرَ یَنْصُرُ. ایں مذاہب اکثر است، و بعضی گفته اند کہ اگر
فعل متعدی باشد اصل در اں کسرہ است نحو: یَضْرِبُ وَاِلَّا ضَمَّه چوں: یَسْعُدُ. و فرما گفته: کہ کسرہ داده شود، و ابو حیان گفته: کہ
مختار نزد من آنست کہ مسموع و قوف بر سماع باشد، و در غیر مسموع کسرہ و ضمہ ہر دو جائز ست. **فتحی:** اسم مبالغہ ازیں فتح است
بمعنی بسیار کشايندہ. **الصَّبْغُ:** بفتح صاد مشہور است و از "قاموس" بکسر صاد مستفادی شود، و ایں ہم معلوم مے شود کہ صَبَغَ از
فتح و ضرب و نصر ہر سہ می آید. (مولوی حکیم محمد عسکری قنوجی) **فعلیکہ:** ہر فعلیکہ بریں وزن آید یعنی آمدن فعل بروزن فتح
بفتح مشروط است بانکہ عین یا لام او حرفے از حروف حلق باشد، اے اگر در عین یا لام حرف حلق نباشد، پس وارد نخواہد شد کہ
وَرَدَّخَلَ یَدْخُلُ وَسَمِعَ یَسْمَعُ وَغَیْرَہ حرف حلق ست و فتح عینین نیست: زیرا کہ شرط فتح عینین حرف حلق ست نہ شرط حرف
حلق فتح عینین، پس جائیکہ حرف حلق نباشد فتح عینین نیز نباشد نہ ایں کہ ہر جا کہ حرف حلق باشد فتح عینین نیز باشد. (ت)
سوال: مصنف رحمہ اللہ خاصیتائے ابواب دیگر بیان نہ کردہ، پس چرا بیان خاصیت ایں باب تعرض نمود؟ جواب: ایں خاصیت
کہ دریں باب مذکور شد خاصیت لفظیہ است نہ معنویہ، و خاصیت لفظیہ مختص بایں باب ست بخلاف ابواب دیگر.

حلق شش ست: الحاء والحاء والعین والغین والهاء والهمزة کہ مجموع وے **أَغَحْ خَعَهْ** باشد، أما رَکَنَ یَرَکَنُ وَأَبَى یَأْبَى فَشَاذٌ.

از باب مطر و
از باباء بمعنی انکار کردن

باب پنجم: بروزن فعل یَفْعَلُ بضم العین فیہما. بدانکہ ایں باب لازم ست، و بیشتر اسم فاعل ایں باب بروزن فعل می آید چوں: الْکَرَمُ وَالْکَرَامَةُ بزرگ شدن. **تصریفه:**

کَرَمٌ یَکْرُمُ کَرَمًا وَکَرَامَةٌ فَهُوَ کَرِیمٌ الأمر منه اُکْرِمُ والنهی عنه لَا تَکْرُمُ الظرف منه مَکْرَمٌ والآلة منه مِکْرَمٌ وَمِکْرَمَةٌ وَمِکْرَامٌ وَتَنْتِیْهُمَا مَکْرَمَانِ وَمِکْرَمَانِ والجمع منهما مَکَارِمٌ وَمَکَارِیمٌ أفعال التفضیل منه أَکْرَمُ والمؤنث منه کُرْمَى وَتَنْتِیْهُمَا أَکْرَمَانِ وَکُرْمِیَانِ والجمع منهما أَکْرَمُونَ وَأَکْرَامٌ وَکُرْمِیَاتٌ.

اللَّطْفُ وَاللِّطَافَةُ: پاکیزه شدن، القرب: نزدیک شدن، البعد: دور شدن، الکثرة: بسیار

الحاء: بدال کہ مخرج ہمزہ وہائے اقصائے حلق ست اے آنچہ قریب بسینہ است، و مخرج عین وہائے مملتین وسط حلق، و مخرج عین و خائے معجمتین ادنائے حلق اے متصل بدہان، و شاعرے ایں حرف ششگانہ را بر ترتیب مخرج نظم ساختہ، شعر:

حرف حلق شش بود اے نور عین ہمزہ ہاؤ حا و خا و عین و عین

سوال: مصنف حروف حلق را بر ترتیب مخرج چرا نکرده؟ جواب: مصنف **هـ** برائے تسہیل فہم مبتدیان ترتیب حروف تنجی اختیار کردہ، و رعایت ترتیب مخرج نہ نموده. (ش) **أَغَحْ خَعَهْ:** وجہ اختیار ایں مجموعہ کہ معنی ندارد شاید در ذہن مصنف **هـ** باشد. **و کَنَ:** بفتحتین بمعنی میل کردن چیزے. **ایں باب:** یعنی فعل ایں باب تام و مختص بفاعل خویش باشد بمفعول بہ نہ رسد چوں: زید کرم. (س) **کَرَمٌ یَکْرُمُ:** بدانکہ مادہ موضوع متصرفہ از باب کرم یکرم بیشتر برائے صفات خلقی و طبعی می باشد. سوال: صیغہ مجهول و مفعول را چرا ذکر نہ کرد؟ جواب: ایں باب لازم ست و در لازم مجهول و مفعول نیاید. **کَرِیم:** مبالغہ کرام، بروزن زبان بمعنی نیک جوان مرد و بامروت، کرامة مؤنث، کرامون جمع. (م)

اللطف و اللطافة: [بافتح؛ زیرا کہ بالضم بمعنی نرمی نمودن از نصر است چنانکہ از کتب معتبرہ مستفاد می شود.] پاکیزہ شدن، در کتب معتبرہ لغت لطف بافتح و لطافت کہ از کرم ست بمعنی خرد و ورزہ شدن ست نہ پاکیزہ شدن. در "قاموس" است لطف =

شدن. اما شاذ آنکه وزن او کمتر آید آنرا سه باب است.

این حکم استقرائی است

باب اول: بر وزن فَعِلَ یَفْعِلُ بکسر العین فیهما. چوں: الحسب والحسبان: پنداشتن.

ای فی الماضي والغابر. (منه)

تصریفه:

حَسِبَ یَحْسِبُ حَسْبًا وَحِسْبَانًا فَهُوَ حَاسِبٌ وَحُسْبٌ یُحْسِبُ حَسْبًا وَحِسَابًا فَذَاكَ مَحْسُوبٌ الْأَمْرُ مِنْهُ إِحْسِبُ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَحْسِبُ الظَّرْفُ مِنْهُ مَحْسِبٌ وَالْآلَةُ مِنْهُ مِحْسَبٌ وَمِحْسَبَةٌ وَمِحْسَابٌ وَتَثْنِيَّتُهُمَا مَحْسِبَانِ وَمَحْسَبَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَحَاسِبٌ وَمَحَاسِبٌ أَفْعَلُ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَحْسَبُ وَالْمُؤَنَّثُ مِنْهُ حُسْبَى وَتَثْنِيَّتُهُمَا أَحْسَبَانِ وَحُسْبَيَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا أَحْسِبُونَ وَأَحَاسِبُ وَحُسْبٌ وَحُسْبِيَّاتٌ.

بدانکه صحیح ازین باب جز حَسِبَ یَحْسِبُ وَنِعَمَ یَنْعِمُ دیگر نیامده است. النعم والنعمة

= ککرم لطفًا ولطافة صغر ودق. دور "صحاح" گفته: لطف الشيء بالضم يلطف لطافة صغر فهو لطيف. دور "شمس العلوم" آورده: اللطف واللطافة مصدر اللطيف وهو الصغير. دور "صراح" نوشته است: لطافت برزه وخرّد شدن چیزے. دور "تاج" نگاشته: اللطافة خرد شدن. (من توريق الشعب)

باب اول: این باب اصل ابواب شاذ است و سوم سه باب فروع و دو باب دیگر که می آید نه از اصول است و نه از فروع، بلکه از ابواب مستقله، چنانکه معلوم خواهد شود. الحسب والحسبان: بمعنی پنداشتن، در کتب معتبره لغت یافته نمی شود آری، حسبان: بکسر حاء محب بکسر سین و فتح آل بمعنی پنداشتن است. دور "صراح" ست: محسبة بکسر سین و فتح آل و حسان بکسر پنداشتن، دور "قاموس" گفت: حسبه کذا محسبة ومحسبة وحسانا بالكسر ظنه. دور "تاج" نیز بهمچنین است. (توريق الشعب)

صحیح: صحیح آن باشد که حرفی از حروف اصلی و حرف علت و همزه و تضعیف نباشد یعنی دو حرف از یک جنس نباشد.

النعم والنعمة: [بافتح بنار و نعمت زیستن، و بالکسر حاصل بالمصدر. (منتخب اللغات)] بدانکه در "تاج المصاوير" نعمة بمعنی خوش عیش شدن از مصادر باب سمع آورده و معنی دیگر نقل کرده، و ازین معلوم می شود که در نعمت بمعنی خوش عیش شدن نزد او لغتی دیگر نباشد، اگر می بود بیان می نمود، دور نعومت بمعنی نرم و نازک شدن چهار لغت است می گوید، از آن جمله فعل یفعل بالکسر فیهما لغت شاذ است، دور "صراح" نعم بالکسر فیهما از نعومت می گوید پس نظر بظاهر چنان معلوم می شود که نعم نعم بالکسر فیهما. نعومت است نعمت نیست، پس ذکر کردن مصنف نعمت را در مصادر مکسور العین فیهما درست نباشد. =

خوش عیش شدن.

باب دوم: بر وزن فَعَلَ يَفْعُلُ بكسر العين في الماضي وضمها في الغابر. بدانکه صحیح ازین باب جز فَضِلَ يَفْضُلُ دیگر نیامده است، و بعضی حضر یحضر و نعم ینعم را نیز ازین باب گویند چون: الفضل افزون شدن و غلبه کردن.

تصریفه:

فَضِلَ يَفْضُلُ فَضْلًا فَهُوَ فَاضِلٌ وَ فَضِلَ يَفْضُلُ فَضْلًا فَهُوَ مَفْضُولُ الْأَمْرِ مِنْهُ أَفْضَلُ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَفْضُلُ الظَّرْفُ مِنْهُ مَفْضُلٌ وَالْآلَةُ مِنْهُ مِفْضَلٌ وَمِفْضَلَةٌ وَمِفْضَالٌ وَتَثْنِيَتُهُمَا مَفْضَلَانِ وَمِفْضَلَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَفَاضِلٌ وَمَفَاضِيلُ أَفْعَلُ التَّفْضِيلِ مِنْهُ أَفْضَلُ وَالْمَوْثُ مِنْهُ فَضْلِي وَتَثْنِيَتُهُمَا أَفْضَلَانِ وَفَضْلَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا أَفْضُلُونَ وَأَفَاضِلُ وَفُضِّلَ وَفُضِّلَاتٌ.

الحضور: حاضر شدن.

= سوال: در نون نعمت کدام حرکت است؟ جواب: فتحه است؛ زیرا که نعمة بضم نون چنانکه در "تاج" و "صراح" معلوم می شود که بمعنی چشم روشن کردن است نه بمعنی خوش شدن، و نعمة بكسر نون اسم مصدر است مصدر نیست. و در "صراح" گوید: نعمة بالكسر دست و دسترس، و نیکی و ناز و مال و منت، و آنچه کرده شود نکوئی شود نکوئی در حق کسی. (توريق الشعب) **بكسر العين:** ابل صرف و ابل لغت متفق اند که این باب از تداخل است یعنی ماضی این از سمع یسمع، و مضارع او از نصر ینصر، پس هر دو را یکجا استعمال نموده اند، و فی الحقیقت باب جداگانه نیست. (عسکری)

ازین باب: ازین باب گویند این قول اشارت است باین که حضر یحضر بمعنی حاضر آمدن نزد جمهور، و نعم ینعم از نعومت نه از نعمت، چنانکه سابق گذشت از ابواب دیگرست چنانکه معلوم شده، و ازین باب نزد بعضی، و آن شاذ خواه از تداخل لغات است اما حضر پس در "قاموس" از نصر و سمع نوشته، و در "صحاح" گفته: که از نصر است، و از سمع فراء حکایت کرده، و أمّا نعم ینعم از نعومت بمعنی نرم و نازک شدن، پس در "قاموس" از چهار باب نوشته سمع نصر ضرب کرم است، و از حسب شاذست، و از فضل مرکب از دو باب، و در "صحاح" بجائے مرکب از دو باب شاذ نوشته. (من توريق الشعب بتغییر)

باب سوم: بر وزن فَعْلَ يَفْعَلُ بضم العين في الماضي وفتحها في الغابر. بدانکه هر ماضی که مضموم العین بود مستقبل او نیز مضموم العین آید، مگر در صرف واحد از ^{ای فتح العین} معتل عین واوی، مانند کُدْتُ و تکاد چوں: الکود والکیدودة خواستن و نزدیک شدن.

تصریفه:

كَادَ يَكَادُ كَوْدًا وَكَيْدُودَةً فَهُوَ كَائِدٌ وَكَيْدٌ يَكَادُ كَوْدًا وَكَيْدُودَةً فَهُوَ مَكْوُودٌ الْأَمْرُ مِنْهُ كَدٌّ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَكُدَّ الظَّرْفُ مِنْهُ مَكَادٌ وَالْآلَةُ مِنْهُ مِكْوُودٌ وَمِكْوَادٌ وَتَثْنِيَتُهُمَا مَكَادَانِ وَمِكْوَدَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَكَاوِدُ وَمَكَاوِيدُ أَفْعَلُ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَكْوُودٌ وَالْمُؤَنَّثُ مِنْهُ كُوْدَى وَتَثْنِيَتُهُمَا أَكْوَدَانِ وَكُوْدِيَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا أَكُوْدُونَ وَأَكَاوِدُ وَكُوْدُ وَكُوْدِيَاتٌ.

باب سوم: هر گاه فارغ شد مصنف رحمہ اللہ از گردان صحاح در ضمن ابواب سابقه خواست که بیان کند گردان غیر صحیح را در باقی، پس بیان کرده از مادہ معتل عین واوی که خیر الأمور اوسطها در ضمن دو ابواب از ابواب ثلاثی مجرد، یعنی در باب سوم ثلاثی مجرد شاذ از برائے آنکه اگر در اول ذکر کرده مبتدی را بجهت عدم انوست ازین فن در فہم دشواری افتد، پس گفت: باب سوم الخ.

فَعْلَ يَفْعَلُ: از ابواب ثلاثی مجرد شاذ بابے ست که ماضی وے مضموم العین و مضارع آں مفتوح العین باشد.

مستقبل او نیز: یعنی ضم عین مضارع فعل بالضم قیاس ست نمی شکند، مگر در کُدْتُ تَكَادُ بضم کاف، و مشہور کُدْتُ تَكَادُ بکسر کاف از سمع چنانکہ می آید. (منہ) **کُدْتُ:** بدانکہ در کدت دولغت ست: کسر کاف و ضم آں، و بہر تقدیر واوی ست یا یائی و تحقیق آنکہ نزد بسیارے از اہل علم واوی است از سمع بکسر کاف چنانکہ مشہور ست، و ہمیں حق و اصل لغتے ست، و بضم کاف نزد بعضے از تداخل لغات ست و نزد بعضے شدوز باب، و نزد تہیتی و تابعانش کہ صاحب "فصول الکبری" و غیرہ باشندہ تداخل است نہ شدوز.

کاد: در اصل کَوْدَ بضم واو بود، و او متحرک ما قبلش مفتوح و او را بالف بدل کردند کاد شد.

یکاد: در اصل يَكُوْدُ بفتح واو بود، و او مفتوح ما قبلش حرف صحیح ساکن فتح را نقل کرده بما قبل دادند، و او در اصل متحرک بود اکنون ما قبل او مفتوح گردید و او را بالف بدل کردند، یکاد شد، و همچنین در یکاد مجهول، و مکاد اسم ظرف. **کیدودة:** در اصل کَيْوُودَةً بود، و او و یا بہم آمدند اول ایشان ساکن بود و بدل از چیزے نبود، و محمول بر جمع تکمیر نمود، و از التباس ایکن بود، و او را بیا بدل کردند یا در یا در یادغام کردند، و یک یا را برائے تخفیف حذف ساختند کَيْوُودَةً شد. **کائد:** در اصل کاود بود و او نزدیک =

بدانکہ کُذَّت در اصل کُوذَّت بود، ضمہ بر واو دشوار داشته، نقل کرده بما قبل دادند، بعد از الہ حرکت ما قبل واو از جهت اجتماع ساکنین افتاد، بعدہ دال را بتبادل کردند و تا رادر تا ادغام کردند، کُذَّت شد. و تکاد در اصل تَکُوذُ بود، حرکت واو نقل کرده بما قبل دادند، پس از جهت فتحہ ما قبل واو الف گشت تَکَادُ ایں لغت را بعضی از سمع یسمع نیز گویند.

اما منشعب ثلاثی کہ در و حروف زائد نیز باشد بر دو گونه ست: یکے آنکہ ملحق بر بای باشد، دوم آنکہ ملحق بر بای نہ باشد، اما آنکہ ملحق بر بای نباشد نیز بر دو گونه است: یکے آنکہ در و الف وصل در آید، دیگر آنکہ در و الف وصل در نیاید، اما آنکہ در و الف وصل در آید آں را نہ باب ست:

= طرف افتاد بعد الف زائدہ واو را ہمزہ بدل کردند کائد شد. **کید:** در اصل کُوذَ بود، کسرہ بر واو دشوار، نقل کرده بما قبل دادند، بعد از حذف حرکت ما قبل واو ساکن ما قبلش مکسور واو را ببادل کردند کَید شد. **مکود:** در اصل مکوود بود ضمہ بر واو دشوار داشته نقل کرده بما قبل دادند و واو ساکن بہم آمدند یکے را حذف نمودند مکود شد. **کد:** ماخوذ از تکود پیش از تعلیل مضارع بعد حذف علامت مضارع فارا ساکن یافتند و عین را مفتوح ہمزہ وصل مکسور در اول او آوردند و آخر را موقوف ساختند اکود شد واو بقاعده تکاد بالف بدل گردید و الف با اجتماع دو ساکن افتاد کد شد، و یا از تکاد بعد تعلیل مضارع تا را افکندند، و آخر را موقوف نمودند، الف با اجتماع ساکنین افتاد، و ہمچنین در لا تکد نہی. **مکواد:** ہر چند کہ قاعدہ یکاد یافتہ می شود مگر چون واو ملاقی ساکن تحقیقی است، و آں مانع تعلیل ست، لہذا تبدیل نہ شد، و در مکود و مکودۃ ملاقی ساکن تقدیر است چہ مقصود و مکواد نزد سیبویہ، و ایں ہم مانع تعلیل است. **مکادان:** اصلش مکودان واو بقاعدہ یکاد بالف بدل شد.

منشعب ثلاثی: کہ بسکون با صفت مقدم ثلاثی است، و صفت مقدم بر موصوف در فارسی بسکون آخر باشد، و یکمن کہ بکسر "باء" باشد مضاف بہ ثلاثی از قبیل اضافت صفت بموصوف. (تورینق) **الف وصل:** الف ہائیکہ در اول کلمات در آید دو قسم بود، اصلی کہ در جمیع متصرفات مقابل "فاء" افتد چون الف امر و اخذ زائد کہ در جمیع متصرفات مقابل فاء نیفتد، و آں یاء وصلی باشد کہ ما قبل آں بما بعد در تلفظ متصل شد، چنانچہ الف اجتنب و انفطر مثلاً، و یا قطعی باشد مثل الف اکرم، و ایں الفاء در اسماء نیز باشد بلکہ الف اصلی در حرف نیز بود. سوال: الف کہ در اول کلمہ باشد متحرک بود و الف ساکن بود نہ متحرک و متحرک ہمزہ بود نہ الف، پس الف گفتن چہ معنی باشد؟ جواب: ہمزہ را نیز الف گویند. سوال: سبب وصل ما بعد بما قبل در الف و انقطاع ما بعد از ما قبل در الف قطعی وصلی چیست؟ جواب: استعمال عرب است، و قیاس را در آں مدخلے نیست. (تورینق)

باب اول: بروزن اِفْتَعَالِ چوں اِجْتِنَابُ پرہیز کردن.

تصریفہ:

اِجْتَنَبَ يَجْتَنِبُ اِجْتِنَابًا فَهُوَ مُجْتَنِبٌ وَاجْتَنَبَ يُجْتَنَبُ اِجْتِنَابًا فَهُوَ مُجْتَنَبٌ الْأَمْرُ مِنْهُ اِجْتَنَبَ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَجْتَنِبُ.

الاقْتِنَاسُ: پارہ نور چیدن، الاقْتِنَاصُ: صید کردن، الالْتِمَاسُ: جستن، الاعتْزَالُ: یکسو شدن، الاحْتِمَالُ: برداشتن، الاختطابُ: ربودن.

باب دوم: الاستفعال چوں الاستنصار: طلب یاری کردن.

تصریفہ:

اِسْتَنْصَرَ يَسْتَنْصِرُ اِسْتِنْصَارًا فَهُوَ مُسْتَنْصِرٌ وَأُسْتَنْصِرُ يُسْتَنْصَرُ اِسْتِنْصَارًا فَهُوَ مُسْتَنْصَرٌ الْأَمْرُ مِنْهُ اِسْتَنْصَرَ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَسْتَنْصِرُ.

الافتعال: دریں باب دو حرف زیادہ است الف قبل "فاء" و"تاء" میان "فاء" و"عین" مزید ہر باب باعتبار معنی آن باب باشد. **الاجتناب:** از "تاج المصادر" و"صراح" و"قاموس" معنی اجتناب یکسو شدن، و کرانہ گرفتن و دور شدن معلوم می شود، ولیکن چوں پرہیز کردن باہر سے معنی مذکور بتلازم یکدیگر است مصنف پرہیز کردن ترجمہ اجتناب نموده، و ازینجا است کہ ترجمہ آیت کریمہ: ﴿فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ﴾ (الحج: ۳۰) احتراز کنید از پلیدی فرمودہ اند، و معنی احتراز در منتخب پرہیز کردن داشتہ، لیکن اگر مصنف ترجمہ یکسو شدن فرمودے بسبب اشارت بماخذ کہ جانب باشد مناسب نمودی. **اُجْتَنِبَ:** ماضی مجهول ہمزہ و تا مضموم شوند؛ زیرا کہ ضمہ فاء ممکن نیست، ورنہ ہمزہ بیکار شود، و ضمہ ہمزہ فقط کہ در معرض زوال ست کافی نیست، لہذا تا را نیز مضموم کردند، و بچنین در استنصر مجهول.

الاقتناس: از کتب معتبرہ لغت مثل "تاج" و"قاموس" و"صراح" معنی اقتباس فرا گرفتن علم و آتش، و فائدہ گرفتن مستقامی شود، مگر بعضی از تراجم قرآن مجید کہ در آن ترجمہ آیت کریمہ: ﴿نَفْسٍ مِنْ نُورِكُمْ﴾ (الحديد: ۱۳) ماروشتی گیریم از نور شما نموده اند ماخذ مصنف **اِسْتَنْصَرَ** معلوم می شود. **الاحتمال:** چنانکہ از "منتخب اللغات" معلوم می شود. **الاستفعال:** دریں باب سه حرف زائد ست "الف" "سین" "تاء" قبل "فاء"، و مادہ شناخت حروف زائد ہماں ماضی ست، چنانکہ سابق معلوم شد.

الاستغفار: آمرزش خواستن، الاستفسار: پرسیدن، الاستنصار: رمیدن و رمانیدن، الاستخلاف: کسی را بجائے خویش یا بجائے دیگر نشانیدن، الاستمتاع: بر خورداری گرفتن بکے یا بچیزے۔

بدانکہ ہر دو باب لازم و متعدی آمدہ اند۔

باب سوم: بر وزن انفعال چوں الانفطار: شگافتہ شدن۔ بدانکہ ہر فعلیکہ بریں وزن آید لازم باشد۔
تصریفہ:

انْفَطَرَ يَنْفَطِرُ اِنْفِطَارًا فَهُوَ مُنْفَطِرٌ الْأَمْرُ مِنْهُ اِنْفِطَرٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَنْفَطِرُ

الانصراف: باز گشتن، الانقلاب: برگشتہ شدن، الانخفاف: سبک شدن، الانشعاب: شاخ و در شاخ شدن۔

باب چہارم: بر وزن اِفْعَال۔ بدانکہ ایں باب نیز لازم ست چوں الاحمرار: سرخ شدن۔

رمیدن و رمانیدن: اول لازم و ثانی متعدی، و آں در بعضے از نسخ بجائے و اولفظیاء واقع است بجائے خود نیست چرا کہ یا برائے افادت یکے از دو امر مبہم آید و رمیدن و رمانیدن ہر دو معنی استغفار است نہ یکے ازالاں، و آنچہ بعضے توجیہ نموده اند بایں کہ لفظیکہ دو معنی دارد در استعمال بجزیکے مراد نباشد غیر وجیہ است؛ زیرا کہ مقصود بیان معنی لغت ست نہ ارادہ یک معنی از لغت۔ (توریق الشعب)

نشانیدن: و در بعضے نسخ بجائے "نشانیدن" ایستائیدن واقع ست، حاصل ہر دو یکے است، در "تاج" گفتہ: الاستخلاف ایستادن خواستن بجائے کسے و خلاصہ "صحاح" آنکہ استخلاف دو معنی دارد: یکے آب کشیدن دوم خلیفہ کردن و ظاہر آں ست کہ مراد خلیفہ کردن بجائے خود باشد، لہذا در "صراح" گوید استخلاف خلیفہ کردن کسے را بجائے خود، در "قاموس" ست: خلف فلانا جعلہ خلیفۃ کاستخلفہ، و در بعضے نسخ خلیفہ بدون اضافت، و در بعضے باضافت بر تقدیر اول عموم مراد ست، چنانکہ مفاد "تاج" و "صحاح" ست و ہمیں مختار ست، و بر تقدیر ثانی خصوص۔ (توریق الشعب)

بچیزے: ایں عبارت بعینہ در "تاج" است۔ **انفعال:** بزیادت الف و لون پیش از فاء۔ **انفطر:** ماضی مجہول ایں باب وقت تعدیہ بیاء بضم ہمزہ و فاء باشد؛ زیرا کہ ضمہ ہمزہ در معرض زوال است، لہذا ضمہ بر فاء نیز کہ ممکن بود افزو دند، و ما قبل حرف اخیر را کسرہ دادند۔ **افعال:** بزیادت الف پیش از فاء تکرار لام۔ (من قوی)

تصریفہ:

إِحْمَرَّ يَحْمَرُّ إِحْمَرًّا فَهُوَ مُحْمَرٌّ الْأَمْرُ مِنْهُ إِحْمَرٌّ إِحْمَرٌّ إِحْمَرُّ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَحْمَرُّ
لَا تَحْمَرُّ لَا تَحْمَرُّ^{بِأَصْلِ}.

الاخضرار: سبز شدن، الاصفار: زرد شدن، الاغبرار: گرد آلوده شدن، الابلقاق: ابلق شدن اسپ.

باب پنجم: بروزن افعیلال، چوں الادھیمام: سخت سیاه شدن.

تصریفہ:

إِذْهَامٌ يَذْهَمُّ إِذْهِيمًا فَهُوَ مُذْهَمٌّ الْأَمْرُ مِنْهُ إِذْهَامٌ إِذْهَامٌ إِذْهَامٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَذْهَمُ
لَا تَذْهَمُ لَا تَذْهَمُ.

احمر یحمر: در اصل احمر یحمر محمر آخرین بحسب رائے اول بودند و حروف از یک جنس بهم آمدند، و اول ایشان ساکن و ثانی متحرک بحرکت واجب، اول را ساکن کرده در دوم ادغام نمودند احمر یحمر محمر شد. **الابلقاق:** ابلق شدن اسپ و آن سپیدی باشد باریک دیگر. سوال: در "صحاح" و "صراح" و "قاموس" ترجمه اش لفظ اسپ اعتبار نموده، در "تاج" ترک نمود، وجه توفیق چیست؟ جواب: عدم اعتبار قید اسپ در "تاج" بنظر ماخذ ابلقاق است که بلیق بقیحتمین و بلیقه بضم سیاهی و سفیدی، و در آنجا خصوصیت اسپ نیست و اعتبار قید مذکور در دیگر کتب بملاحظه آنکه استعمال بلیق و ابلقاق اکثر در اسپ باشد اگر چه باصل وضع لغت معتبر نیست، پس اعتبار و عدم اعتبار قید مذکور بهر دو وجه مسطور درست باشد. (من توریق الشعب)

الادھیمام: سخت سیاه شدن، و در کتب معتبره لغت لفظ سخت نوشته، شاید مصنف بنظر خاصیت این باب که مبالغه است لفظ سخت اعتبار نمود. سوال: بریں تقریر بایستی که در تمامی لغات، باب گذشته و این، باب و دو، باب آینده اشارت بمعنی مبالغه میگرد، که دریں هر چهار باب نزد صرفیای معنی مبالغه مقرر است؟ جواب: از کتب معتبره لغت در بعض کلمات باب افعیلال و افعیلال معنی مبالغه معلوم می شود، و در اکثری نه آری لزوم در سایر کلمات لازم، و در باب افعیلال شاید به نسبت هر دو باب مذکور و معنی مبالغه بیشتر باشد، و لیکن فی حد ذاته بیشتر نیست و از رضی مستقادی می شود که در افعوال معنی مبالغه نه باشد؛ زیرا که معنی اَعْلَوْطَ عَلَا گفته و معنی اَجْلَوْذَ اَسْرَعَ، و ظاهراً است که در علو و اسراع مبالغه نیست. (توریق مختصر)

إِذْهَامٌ: بزیادت سه حرف یک از آنها الف قبل فاء، و یک الف میان عین، و لام و تکرار لام. (منه قنوجی)

الاسمیرار: گندم گون شدن، الاکمیتات: کمیت شدن اسپ، الاشھیاب: سفید شدن اسپ، الاصحیرار: خشک شدن نبات، الاسحیرار: ہمارا شدن. بدانکہ ایں باب لازم ست.

باب ششم: بروزن افعیال، چوں الإخشیشان: سخت درشت شدن.

تصریفہ:

إِخْشَوْشَنْ يَخْشَوْشَنْ إِخْشِيشَانًا فَهُوَ مُخْشَوْشَنْ الْأَمْرُ مِنْهُ إِخْشَوْشَنْ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَخْشَوْشَنْ.

الإخْرِيقُ: دریدہ شدن جامہ، الإخْلِيلُ: کهنہ شدن جامہ، الإمْلِيْلُ: شور شدن آب، الإحْدِيدُ: کوز پشت شدن. بدانکہ ایں باب ہم لازم ست، و در قرآن شریف نیامدہ است.

باب ہفتم: بروزن افعوال، چوں الإجلوؤ: شتافتن شتر.

تصریفہ:

إِجْلَوؤُ يَجْلَوؤُ إِجْلَوَاؤًا فَهُوَ مُجْلَوؤُ الْأَمْرُ مِنْهُ إِجْلَوؤُ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَجْلَوؤُ

الإِخْرِوَّاطُ: چوب تراشیدن، الإِغْلَوَّاطُ: قلادہ در گردن شتر بستن، يقال:

کیت: آنچہ رنگ سرخ سیاہ آمیز دارد، کذا فی "القاموس"، و در "صراح" اسپ سرخ بال سیاہ دُم. **الإخشیشان:** اصلش اخشوشان بود، و او بکسرہ ما قبل یاء شد، اخشیشان گشت. **اخشوشن:** بزیادت سہ حرف الف قبل "فاء"، و او میان "عین" و "لام" و تکرار عین. **إجلوؤ:** بزیادت سہ حرف الف قبل فاء، و او شد میان عین و لام. (من قنوجی)

الإِخْرِوَّاطُ: در کتب معتبرہ لغت بمعنی دراز کشیدن راہ، و دام منقلب گردیدہ بند شدن بر پائے شکار، و تیز گذشتن نوشتہ، نہ چوب تراشیدن کہ معنی خرط است مجرد او ست، شاید مصنف بتخیل موافقت مجرد کہ از خاصیت اکثر ابوابست معنی "چوب تراشیدن" گفتہ. **الإِغْلَوَّاطُ:** قلادہ بکسر گردن بند، در تمامی نسخ منشعب معنی اعلاوط قلادہ در گردن شتر بستن مرقوم ست، و ایں معنی در کتب معتبرہ لغت یافتہ نمی شود، و در "صراح" گوید يقال: اعلوط البعير اعلاوطا إذا تعلق بعنقه وعلاه، و اعلوطني فلان لزمني، یعنی اعلاوط دو معنی دارد: یکے گردن شتر گرفتہ بر پشت او سوار شدن. و دوم بر چسپیدن، و در "صراح" ہمیں ترجمہ اعلاوط نمودہ. (از توریق مختصرا) **يقال:** ایں محاورہ است یعنی يقال: اعلوط البعير إلخ ہر گاہ بیاویزد بگردنش گردن بند.

اعْلَوْطَ الْبَعِيرَ إِذَا تَعَلَّقَ بِعُنُقِهِ قَلَادَةً. بدانکہ این باب ہم لازم است و در قرآن شریف نیامده.

باب ہشتم: بر وزن افاعل، چوں الاثاقل: گراں بار شدن و خود را گراں بار ساختن.

تصریفہ:

إِثَاقلَ يَثَاقلُ إِثَاقلًا فَهُوَ مُثَاقلٌ الأمرُ مِنْهُ إِثَاقلٌ والنهي عنه لَا تَثَاقلُ

الاذَارُكُ: در رسیدن و در رسانیدن، الاساقطُ: میوه از درخت افگندن، الاشابُہ: ہمشکل شدن، الاصلُح: بایک دیگر آشتی کردن.

باب نہم: بر وزن افعل، چوں الاطہر: پاک شدن.

تصریفہ:

إِطہَرَ يَظہَرُ إِطہَرًا فَهُوَ مُظہَرٌ الأمرُ مِنْهُ إِطہَرَ والنهي عنه لَا تَظہَرُ

الازمُلُ: جامہ بر سر کشیدن، الاضرعُ: زاری کردن، الاجنبُ: دور شدن، الاذکرُ: پند پذیرفتن و یاد کردن.

بدانکہ اصل باب افاعل و افعل، تفاعل و تفعل بودہ تا را ساکن کردہ بفاء بدل کردند و فاء را در فاء

لازم است: یعنی باعتبار اکثر و تعدیہ بسیار کمتر آمدہ. **بروزن:** بزیادت سہ حرف یک الف قبل "فاء" و یک میان "فاء" و "عین" و تکرار "فاء". **الاساقطُ:** در کتب معتبرہ لغت مثل "صحاح" و "قاموس" و غیرہ. (من قنوجی) **يَظہَرُ:** در مضارع معروف مزید ثلاثی و رباعی با ہمزہ وصل کہ برائے باب باشد علامت مضارع بفتح باشد و ما قبل حرف اخیر بحسور و در آنکہ الف وصل بعد ادغام برائے تعذر ابتداء بسکون آید ما قبل حرف اخیر نیز بفتح باشد چنانکہ سابق معلوم شد و در یشاقل و یطہر چنان است و تفصیلش می آید. **الازمُلُ:** جامہ بر سر کشیدن، دور "تاج" گفتہ: التزمِلْ خوشتن را در جامہ پیچیدن، و در "قاموس" آورده تَزَمَّلَ تَلَفَّفَ، و در "صراح" معنی تَلَفَّفَ جامہ در خود پیچیدن نوشتہ، پس معنی مرقوم کتاب در کدائی کتاب معتبر شاید بملاحظہ مصنف **ہے** گذشتہ باشد. **اصل باب افاعل:** سوال: باب تفاعل و تفعل را قرار دادن اصل باب افاعل و افعل بے اصل محض است؛ زیرا کہ فاء و عین و لام نزد صرفیاں برائے وزن دریں کلمات مقررست تا اصلی را از زائد ممتاز کنند، پس بودن یک کلمہ کہ درال فاء و عین و لام باشد اصل و بودن دیگرے کہ درال نیز ہمیں حروف باشند فرع، و ابدال تا بفاء ادغام فاء در فاء معنی چیست؟ =

ادغام نمودند از جهت مجانست در مخرج، پس ہمزہ وصل مکسور در اول او در آوردند تا ابتدا بسکون لازم نیاید اَفَاعُلُ وَاَفْعُلُ شد. اما آنکہ در والف وصل در نیاید آنرا پنج باب است:

باب اول: بروزن افعال چون الْاِکْرَامُ گرمی کردن.

تصریفہ:

اَکْرَمَ يُکْرِمُ اِکْرَامًا فَهُوَ مُکْرِمٌ وَاُکْرِمَ يُکْرِمُ اِکْرَامًا فَهُوَ مُکْرِمٌ الْاَمْرُ مِنْهُ اَکْرِمٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَکْرِمُ.

الإسلام: مسلمان شدن و گردن نہادن بطاعت، الإذہاب: بردن، الإعلام: آشکارا کردن، الإکمال: تمام کردن.

بدانکہ ہمزہ امر حاضر این باب و صلی نیست، بلکہ ہمزہ قطعی ست کہ حذف کردہ شدہ است از . .
تا علم مختلف باب نشود

= جواب: از اول مراد از قول اصل باب افاعل و الفعل إلخ آنکہ اصل کلماتیکہ ازین دو باب آمدہ کلماتی است کہ از باب تفاعل و تفعّل است، نہ اینکه باب افاعل و الفعل فرع است و باب تفاعل و تفعّل اصل تا ایراد مزبور وارد شود، و از ثانی مراد ابدال تاء بقاء در ادغام فاء در فاء ابدال تا بجنس فاء و ادغام جنس فاء در جنس فاء ست.

اکرم: بزیادت یک حرف یعنی ہمزہ قطعی قبل فاء. **و صلی نیست:** کہ ما قبل را بما بعد وصل نماید، بلکہ قطعی است کہ ما قبل را از ما بعد منقطع می سازد. سوال: وجہ تخصیص ہمزہ قطعی بامر حاضر چیست: زیرا کہ در تمامی صیغائے این باب ہمزہ قطعی است اگر چہ در بعضی تقدیری باشد؟ جواب: در امر حاضر سائر ابواب سابق کہ در آن بعد حذف علامت مضارع فاء ساکن مانده ہمزہ وصل آمدہ، بنا بر آن در اینجا ہم تو ہم می شد کہ در امر حاضر این باب ہم ہمزہ وصل باشد برائے دفع این وہم تخصیص امر حاضر فرمود.

سوال: امر حاضر عام است ازینکہ معروف باشد یا مجهول، و ہمزہ قطعی در معروف حاضر باشد نہ مجهول، پس قید معروف ضروری چرا ترک فرمود؟ جواب: گفتگو در امرے ست کہ در آن بعد حذف علامت مضارع ہمزہ آمدہ باشد، و آن حاضر معروف باشد و بس، و امر حاضر مجهول مثل امر غائب و متکلم در حقیقت مضارع است کہ لام مکسور در امر جازم مثل لم بر آن داخل شدہ، پس ذکر معروف تطویل لاطائل و تحصیل حاصل بود، لہذا نہ فرمود. سوال: وجہ تخصیص فتحہ بممزہ قطعی و کسرہ و ضمہ بوصلے چیست؟ جواب: فتحہ در حرکات خفیف ست و کسرہ و ضمہ ثقیل، و ہمزہ در تلفظ بنسبت و صلی بسیار آید: زیرا کہ قطعی در درج کلام نیفتد، و و صلی ساقط شود، پس خفیف بجزے کہ بسیار آید، و ثقیل با آنکہ کمتر آید مناسب باشد.

مضارع او یعنی تُکْرِمُ کہ در اصل تُاکْرِمُ بوده است از برائے موافقت أُکْرِمُ کہ در اصل أُاکْرِمُ بوده است، ہمزہ ثانی از جہت اجتماع ہمزتین افتاد أُکْرِمُ شد.

باب دوم: بروزن تفعیل چوں التصریف گردانید.

تصریفہ:

صَرَّفَ يُصَرِّفُ تَصْرِيفًا فَهُوَ مُصَرِّفٌ وَصَرَّفَ يُصَرِّفُ تَصْرِيفًا فَهُوَ مُصَرِّفُ الْأَمْرِ مِنْهُ
صَرَّفَ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تُصَرِّفُ.

التَّكْذِيبُ وَالْكَذَابُ: کسے را دروغ زن داشتن، التَّكْذِيبُ: پیش شد و پیش کردن، التَّكْذِيبُ: جائے دادن، التَّعْظِيمُ: بزرگ داشتن، التَّعْجِيلُ: شتابی کردن.

باب سوم: بروزن تفعُّل چوں التَّجَبُّلُ: پذیرفتن.

تصریفہ:

تَقَبَّلَ يَتَقَبَّلُ تَقَبُّلاً فَهُوَ مُتَقَبِّلٌ الْأَمْرُ مِنْهُ تَقَبَّلَ وَالنَّهْيُ
عَنْهُ لَا تَقَبَّلُ.

= سوال: بریں تقدیر مثل ابواب سابق کہ حرکت ہمزہ ہائے مصادر و انہا تابع حرکت ہمزہ ماضی باشد بایستی کہ افعال مصدر بفتح الف بودے؟ جواب: اگر افعال بفتح الف بودے ملتبس بوزن جمع گشتی، و آں زشت ست.

ہمزہ ثانی: از جہت اجتماع ہمزتین افتاد وجوباً برخلاف قیاس؛ زیرا کہ قاعدہ او مل در اصل عمل بود مقتضی افعال ابدال ہمزہ ثانی بواو است. **تفعیل:** سوال: سبب آوردن باب تفعیل بعد باب افعال چیست؟ جواب: شرکت ہر دو در اکثر خاصیتما مثل: تعدیہ و تفسیر و سلب و صیورت، و زیادت یک حرف و موافقت در مضارع معروف در ضم علامت مضارع و کسرہ ما قبل آخر. **صَرَّفَ:** بزیادت یک حرف و آں تکرار عین ست.

دروغ زن: دروغ گو و دروغ زن در فارسی بیک معنی ست شیخ سعدی شیرازی می فرماید، شعر:

تو کہ در بند خویشتن باشی عشق بازی دروغ زن باشی

(تورین)

التَّمَكُّهُ: میوہ خوردن، التَّلَبُّثُ: درنگ کردن، التَّعَجُّلُ: شتافتن، التَّبَسُّمُ: دندان سفید کردن.
بدانکہ در باب تَفَعَّلَ وَتَفَاعَلَ وَتَفَعَّلُ ہر جاکہ دو تاء در اول کلمہ بہم آیند روان باشد کہ یک تارا حذف کنند.

باب چہارم: بروزن مُفَاعَلَة چوں الْمُقَاتَلَة وَالْقِتَالُ: بایکدیگر کارزار کردن.
تصریفہ:

قَاتِلٌ يُقَاتِلُ مُقَاتَلَةً وَقِتَالًا فَهُوَ مُقَاتِلٌ وَقُوتِلَ يُقَاتِلُ مُقَاتَلَةً وَقِتَالًا فَهُوَ مُقَاتِلٌ الْأَمْرُ مِنْهُ قَاتِلٌ
بزیادت الف میان فاء و یین
والنہی عنہ لا تَقَاتِلُ.

المُعَاقَبَةُ وَالْعِقَابُ: بایک دیگر عذاب کردن، الْمُحَادَعَةُ وَالْحِدَاعُ: فریفتن، الْمُلَازِمَةُ...

التعجل: شتافتن و شتاب کردن ہر دو آمدہ، و دریں جامہ ادثنائی ست چہ در "شس العلوم" گفتہ: تعجل أي عجل، قال الله تعالى: ﴿فَمَنْ تَعَجَّلَ فِي يَوْمَيْنِ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ﴾ (البقرة: ۲۰۳) و یقال: تعجل منه کذا أي أخذه عاجلاً یعنی دو معنی وارو یکے شتاب کردن، و دیگر از کسے چیزے شتاب گرفتن، و ہمیں دو معنی در "تاج" نیز مذکور ست: زیرا کہ در اس می گوید: التَّعَجُّلُ: شتافتن و شتاب شدن. (تورق)

التبسم: بزیادت دو حرف، "تاء" قبل "فاء" و تکرار "عین". **سفید کردن:** چنان خندیدن کہ زیادہ از سفیدی دندان ظاہر نہ شود، در اردو مسکرانا گویند. **ہر جاکہ:** یعنی در مضارع و نہی معروف: زیرا کہ در مجہول اگر تائے اول حذف شود التباس بمعروف لازم آید، و اگر دو م ساقط گردد بمضارع مجہول باب تفعیل و در تفعیل و مفاعلة و در تفاعل و فعللة و در تفعیل، و ملحق بدحرج و ملحق بتدحرج ملتبس شود، و این روانیست. (اصول)

یک تاء را: یک تاء را حذف کنند بخذف جائز قیاسی مطرد: زیرا کہ در آمدن دو تاء متوافق الحریکہ بہم بر زبان عرب ثقیل است. (شرح اصول) **بایک دیگر عذاب کردن:** باب مفاعلت اگرچہ برائے مشارکت ست، لیکن در لغات چند معنی مشارکت نیست، و معاقبہ منجملہ ہماں لغات است چوں عاقبت اللص معنی عذاب کردم و زد را، پس از یاد لفظ بایک دیگر کہ دلالت بر معنی مشارکت می نماید شاید کہ سہو ناخ باشد.

فریفتن: بکسر تین بمعنی فریب دادن، کذا فی "الکشف" و در آیت کریمہ: ﴿إِنَّ الْمُنَافِقِينَ يُخَادِعُونَ اللَّهَ﴾ (النساء: ۱۴۲) خداع بمعنی ظاہر کردن خلاف فی القلب است، ہذاں جہت کہ منافقان کفر پنهان داشتند و ایمان آشکارا کردند.

وَاللَّزَامُ: باہم لازم گرفتن، الْمُبَارَكَةُ: برکت گرفتن بخدائے عزوجل یا بکسی یا بچیزے۔
 (ای چیز سے بودن یا چیز سے)

باب پنجم: بروزن تفاعل چوں التَّعَابُلُ بایک دیگر و روشدن۔

تصریفہ:

تَقَابُلٌ يَتَقَابَلُ تَقَابُلًا فَهُوَ مُتَقَابِلٌ وَتَقُوبِلُ يَتَقَابَلُ تَقَابُلًا فَهُوَ مُتَقَابِلُ الْأَمْرِ مِنْهُ تَقَابُلٌ
 وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَقَابُلٌ.

التَّخَافُتُ: بایک دیگر سخن پنہاں گفتن، التَّعَارُفُ: بایک دیگر شناختن، التَّفَاخُخُ: بایک دیگر فخر
 کردن۔
 یعنی بازیدن

اما رباعی نیز بر دو گونه است: یکے مجرد کہ درو حرف زائد نباشد۔ دوم: منشعب کہ درو حرف
 زائد ہم باشد۔ اما آنکہ درو حرف زائد نباشد آنرا یک باب ست، وایں باب لازم و متعدی نیز
 آمدہ ست۔

باب اول: بروزن فعللہ چوں البُعْثَرَةُ: برا نگیختن۔

لا تقابل: از بیجا یک تا بسبب اجتماع دو تا بموجب قاعدہ بالاساقط گردید۔ **منشعب:** در بعضے نسخ منشعب کہ لفظ منشعب بتاء ست
 ظاہر اسہو قلم ناخ باشد؛ چرا کہ زیادتِ تاء وجہ ندارد۔ (توریق)

یک باب ست: آن را یک باب است۔ سوال برائے رباعی مجرد وجہ بودن یک باب چیست؟ جواب: در رباعی مجرد بسبب
 کثرت حروف کہ موجب ثقل ست فحاشت را کہ موجب خفت ست اختیار کردند، لیکن چون توالی اربع حرکات در کلام ایشان
 بسبب ثقل ممنوع است برائے دفع ایں محذور سکون حرف ثانی اختیار کردند، وباقی حروف را بر فتح گذاشتند بریں تقدیر برائے
 رباعی جزیک وزن نباشد مختصرا۔ (توریق) **لازم:** ودر بعضے از نسخ کہ لازمی بیائے نسبت است ظاہر اسہو قلم ناخ ست؛ زیرا کہ
 فعل خود لازم مے باشد نہ ایں کہ نسبت بہ لازم دارد۔ **باب اول:** چوں رباعی را سوائے یک باب بابے دیگر نیست، پس
 "اول" گفتن درست نہ باشد؛ زیرا کہ اول لا اقل ثانی را خواهد، و ہر گاہ ثانی نباشد اول ہم نہ باشد؛ زیرا چہ اولیت و ثانویت از
 مفہومات اضافہ است، پس صواب آن بود کہ بجائے قول "باب اول" بروزن فعللہ و آن فعللہ ست می فرمود۔ (توریق)

تصریفہ:

بَعَثَرُ يُبْعَثِرُ بَعَثَرَةً فَهُوَ مُبْعَثِرٌ الْأَمْرُ مِنْهُ بَعَثَرٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تُبْعَثِرُ

الدَّخْرَجَةُ: بسیار گردانیدن، الْعُسْكَرَةُ: لشکر ساختن، الْقَنْطَرَةُ: پل بستن، الزَّعْفَرَةُ: رنگ کردن، بزعفران.

امار رباعی منشعب کہ در و حرف زائد باشد آں نیز بر دو گونه است: یکے آنکہ در و ہمزه وصل نباشد، و دیگر آنکہ در و ہمزه وصل باشد، اما آنکہ در و ہمزه وصل نباشد نیز یک باب است، و ایں باب لازم است، و در قرآن شریف نیامده است.

باب اول: برون تَفَعَّلَ چوں التَّسَرَّبُ پیراہن پوشیدن.

در لغت آمده تسربل أي لبس السربال

تصریفہ:

تَسَرَّبَلٌ يَتَسَرَّبَلُ تَسَرَّبَلًا فَهُوَ مُتَسَرَّبِلٌ الْأَمْرُ مِنْهُ تَسَرَّبَلٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَتَسَرَّبَلُ

و یک تاء ہم درست است

بزیادت تا قبل فاء

التَّبَرُّقُ: برقع پوشیدن، التَّمَقُّهُرُ: مقہور شدن، التَّزْنُدُقُ: زندیق شدن، التَّبَخُّرُ:

يبعثر: بضم علامت مضارع و كسرہ ما قبل حرف اخیر مضارع معروف. **التسربل:** در لغت آمده تسربل أي لبس السربال. **التبرقع:** برقعہ بضم باء و قاف ہر دو، و بفتح قاف نیز جامہ ایست کہ زن روئے خود با آن پوشد، کذا فی "شمس العلوم" و در "صراح" روئے بند زنان و ستور. (تورینق)

التمقهه: و در بعضی از نسخ بجائے آل التَّغْشُمُ بتشدید میم واقع است، ایں ہر دو لغت اولاد در کتب معتبرہ لغت یافتہ نمی شود، و اگر یافتہ شدندے از ملحقات دَخْرَجَ بودندے نہ از تَدَخَّرَجَ کہ رباعی مزید است زیرا کہ در رباعی مزید فقط تازائد باشد، و ایں جا میم در اول یکے، و اخیر دوم نیز زائد است کہ مجردش قہر و غشم است آرے اگر بجائے التَّغْشُمُ التَّغْشَمُ بمعنی بہ قہر گرفتن چیزے را، و خشم گرفتن بودے بر جا نمودے. **زندیق:** بالکسر جماعتے است از مجوس کہ باری تعالی را دو گویند و غیرہ و غیرہ. (منہ) **التبختر:** بناز و انداز خرامیدن، خرامیدن خود باناز رفتن را گویند، چنانکہ در "مؤید الفضلاء" و "فرہنگ رشیدی" مصرح است، پس باز دیاد لفظ "ناز" حاجت نباشد، مگر آنکہ بمعنی خرامیدن را از ناز مجرد نمایند، و بمعنی مطلق رفتن گویند، و ایں تجرید فیما بین آنہا بسیار شائع و ذائع است بریں تقدیر لفظ "باناز" زائد از حاجت و بیکار نباشد. (تورینق الشعب حکیم محمد عسکری قنوجی)

بناز خرامیدن. اما آنکہ دروہمزہ وصل در آید آنرا دو باب ست، و آن ہر دو باب لازم ست.

باب اول: بروزن افعللال، چون الابرنشاق: شاد شدن.

تصریفہ:

اِبْرَنْشَقَ يَبْرَنْشَقُ اِبْرَنْشَقًا فَهُوَ مُبْرَنْشَقٌ الْأَمْرُ مِنْهُ اِبْرَنْشَقٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَبْرَنْشَقُ

الإِحْرَنْجَامُ: جمع شدن، الإِبْلِنْدَاخُ: فراخ شدن جا نگاہ، الإِسْلِنطَاخُ: برقفا خفتن،
الاعرنکاس: سیاه شدن موئے. بدانکہ ایں باب در قرآن شریف نیامده است.

باب دوم: بروزن افعللال چون الاقشعراؤ: موئے برتن خاستن.

تصریفہ:

اِقْشَعَرَ يَقْشَعِرُ اِقْشَعَرًا فَهُوَ مُقْشَعِرٌ الْأَمْرُ مِنْهُ اِقْشَعِرٌ اِقْشَعِرٌ اِقْشَعِرٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَقْشَعِرْ لَا تَقْشَعِرْ لَا تَقْشَعِرْ.

الإِقْطَرَارُ: سخت ناخوش شدن، الإِشْفِتَارُ: پراگندہ شدن،

الابرنشاق: شاد شدن، و در "قاموس" سوائے ایں معنی دو معنی دیگر نوشتہ شکوفہ آوردن و شکوفہ داشتن. **الاعرنکاس:** بعین و رائے مہمتین و نون ساکن، و در بعضی نسخ بجائے سیاه شدہ موئے سیاه شدہ چیزے نوشتہ، و ایں سہو ناخ است؛ زیرا کہ معنی اعرنکاس سیاه شدن چیزے نیست، بلکہ خاص ست بموئے، چنانکہ در کتب معتبرہ لغت مصرح است. (توریق الشعب)

الاقشعراؤ: بزیادت الف قبل فاء و تکرار لام. **موئے برتن:** و معنی لرزیدن جلد ہم آمدہ است چنانکہ در "قاموس" گوید: اقصع جلدہ أخذتہ قشعریرة أي رعدة انتهى. و رعدة بکسر الراءہ را گویند، و از بخاست کہ در تفسیر "مواہب علیہ" ذیل آیت کریمہ: ﴿تَقْشَعِرُ مِنْهُ جُلُودُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ﴾ (الزمر: ۲۳) یعنی مے لرزد پوست بر تنہائے آنانکہ مے ترسند از پروردگار خود ترجمہ نمودہ. (توریق الشعب مع زیادہ)

اقشعر: بزیادت الف قبل فاء و نون میان عین و لام اول. **ناخوش شدن:** بنا بر آنچه در "صراح" ست، و در "تاج المصاویر" و "شمس العلوم" بمعنی سخت شدن روز و بگریختن، و فراہم آمدن یکے بالائے دیگرے ترجمہ تراکم و تافتن سخودم دم را و جمع کردن سخودم نفس خود را برائے نزدیکی جستن یکے نوشتہ، وجہ توفیق در معنی مر قوم منشعب موافق "صراح" و معنی اول مر قوم "تاج" و "شمس العلوم" ایں کہ ظاہر ا سختی روز جزاء در ناخوشی نباشد، لہذا سخت شدن روز را سخت ناخوش شدن تعبیر فرمودہ است.

الْإِزْمِهْرَارُ: سرخ شدن چشم، الْإِسْمِهْرَارُ: سخت شدن خار، الْإِسْمَحْرَارُ: بلند شدن. بدانکہ
 ایں باب در قرآن شریف آمده ست، کما قال الله تعالى: ﴿تَقْشَعِرُّ مِنْهُ جُلُودُ الَّذِينَ

يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ﴾ (الزمر: ۲۳).

اما مثلاثی منشعب کہ ملحق برباعی است نیز بدو گونه است: یکے آنکہ ملحق برباعی مجرد باشد، ودوم
 آنکہ ملحق برباعی مجرد نباشد، اما آنکہ ملحق برباعی مجرد باشد آنرا ہفت باب ست.

باب اول: بروزن فعللہ تکرار اللام چوں الْجَلْبَبُ: چادر پوشیدن.
 تصریفہ:

جَلَبَبَ يُجَلِبِبُ جَلْبَبَةً فَهُوَ مُجَلِبِبٌ جَلْبَبَةً فَهُوَ مُجَلِبِبٌ الْأَمْرُ مِنْهُ
 جَلِبِبٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تُجَلِبِبُ.

السَّمْلَلَةُ: شتافتن، وليس هذا الباب في القرآن.

باب دوم: بروزن فعللہ بزيادة النون بين العين واللام چوں الْقَلْنَسَةُ: کلاه پوشیدن.....

سرخ شدن چشم: یعنی از خشم؛ زیرا کہ در "قاموس" چار معنی نوشتہ: در خشیدن ستارہ، سرخ شدن چشم از خشم، ترش کردن
 روئے، سخت شدن سرما. **چادر پوشیدن:** بمعنی لازم بنا بر آنچه در اکثر نسخ واقع ست وآں درست نمی نماید بلکہ متعدی است چنانکہ
 از "قاموس" معلوم می شود؛ زیرا کہ در "قاموس" تَجَلِبَبَ را مطاوع جَلَبَبَ می آرد، وی گوید: جَلْبَبَتُهُ فَتَجَلِبِبُ، ومعنی
 "تجلیب": چادر پوشیدن ست چنانکہ مے آید پس معنی جلپبتہ چادر پوشانیدن باشد. **جلیب:** بضم علامت مضارع و کسرہ ما قبل آخر
 چنانکہ مسبوق شد. (منہ) **شتافتن:** دریں جا بمعنی شتاب کردن ترجمہ او اسراع ست نہ بمعنی دویدن؛ زیرا کہ شمس العلوم مے گوید:
 السَّمْلَلَةُ الْإِسْرَاعُ، ومنه ناقة سملال أي سريعة، ودر ترجمہ "قاموس" می گوید: سَمْلَلٌ دامن برزد سرعت نمود. (تورینق)
ولیس: یعنی نیست ایں باب در قرآن مجید. **الْقَلْنَسَةُ:** کلاه پوشیدن در تمام نسخ موجودہ منشعب لفظ "پوشیدن" کہ مطاوع
 پوشانیدن ست واقع شدہ، و ایں معنی خلاف کتب معتبرہ لغت ست، پس معنی کہ مصنف نوشتہ معلوم نیست کہ از کجا آورده،
 پنجنیس در معنی جوربہ و سرولہ و خجیلہ پاستابہ پوشیدن و ازار پوشیدن و پیراہن بے آستین پوشیدن کہ معانی لازم باشد مے
 نوید، چنانکہ مے آید، لیکن در کتب معتبرہ لغت متعدی یافتہ می شود.

تصریفہ:

قَلَنْسَ يُقَلَنْسُ قَلَنْسَةً فَهُوَ مُقَلَنْسٌ وَقَلَنْسَ يُقَلَنْسُ قَلَنْسَةً فَهُوَ مُقَلَنْسُ الْأَمْرِ مِنْهُ قَلَنْسٌ
والنهي عنه لَا تُقَلَنْسُ.

وليس في القرآن.

باب سوم: بروزن فَعُولَةٌ بزيادة الواو بين الفاء والعين چون الْجَوْرَبَةُ: پاستابه پوشیدن.

تصریفہ:

جَوْرَبَ يُجَوْرِبُ جَوْرَبَةً فَهُوَ مُجَوْرِبٌ وَجَوْرِبَ يُجَوْرِبُ جَوْرَبَةً فَهُوَ مُجَوْرِبٌ
الْأَمْرِ مِنْهُ جَوْرِبٌ وَالنهي عنه لَا تُجَوْرِبُ.

الْحَوَقْلَةُ: سخت پیر شدن، وليس في القرآن.

باب چهارم: بروزن فَعُولَةٌ بزيادة الواو بين العين واللام چون السَّرْوَلَةُ: ازار پوشیدن.

تصریفہ:

سَرَّوَلَ يُسَرَّوِلُ سَرَّوَلَةً فَهُوَ مُسَرَّوِلٌ وَسَرَّوَلَ يُسَرَّوِلُ سَرَّوَلَةً فَهُوَ مُسَرَّوِلُ الْأَمْرِ مِنْهُ
سَرَّوِلٌ وَالنهي عنه لَا تُسَرَّوِلُ.

وليس: یعنی نیست این باب در قرآن مجید. **الجوربة:** در "تاج" گفته: الْجَوْرَبَةُ جورب پوشانیدن. **الحوقلة:** سخت پیر شدن،
و در "تاج" گفته: الْحَوَقْلَةُ وَالْحَقْلَالُ: سخت پیر شدن و عاجز شدن از جماع ظاهر ادو معنی باشد مر حوقله را کہ یکے ازارا مصنف **ع**
نوشته، و تمامی معانی لغت نوشتن ضرور نیست و یکتامل کہ مجموع یکت معنی باشد یعنی عاجز شدن از جماع بسبب پیری، چنان کہ این
معنی از عبارت "صحاح" و "شمس العلوم" بفہم ظاهر تر باشد. **وليس:** و نیست این باب در قرآن مجید. **السرولة:** ازار پوشیدن، و فی
"التاج" ازار پوشانیدن، قال فی "شمس العلوم": سرولته أي ألبسته السراويل، والسراويل أعجمية والجمع السراويلات،
یعنی لفظ "سراويل" عربی الاصل نیست عجمی ست، و جمع او سراويلات است، و در "صراح" گفته: سراويل ازار مذکر و مؤنث ہر
دو آمدہ، واحد سراويلات است، یقال: سرولته فتسرول، یعنی ازار پوشانیدم اور ایس ازار پوشید. (توريق الشعب).

الْجَهْوَرَةُ آواز بلند کردن، وليس في القرآن.

باب پنجم: بروزن فَعِيلَةٌ بزيادة الياء بين الفاء والعين چوں الْخَيْعَلَةُ: پیراہن بے آستین پوشیدن. تصریفہ:

خَيْعَلٌ يُخَيِّعِلُ خَيْعَلَةً فَهُوَ مُخَيِّعِلٌ وَخَوْعِلٌ يُخَيِّعِلُ خَيْعَلَةً فَهُوَ مُخَيِّعِلٌ الْأَمْرُ مِنْهُ
خَيْعِلٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تُخَيِّعِلُ.

الْهِيمَنَةُ: گواہ شدن. يقال: إن الهاء فيه مبدلة من الهمزة. الصَّيْطَرَةُ: برگماشته شدن، وجاء في القرآن كما قال الله تعالى: ﴿لَسْتَ عَلَيْهِمْ بِمُصَيْطِرٍ﴾ (الغاشية: ۲۲). بدانکہ خَوْعِلٌ در اصل خُيِّعِلَ بود، از جهت ضمہ ما قبل یاء واوگشت، خَوْعِلَ شد.

باب ششم: بروزن فَعِيلَةٌ بزيادة الياء بين العين واللام، چوں الشَّرِيفَةُ: افزونی بر گہائے کشت بریدن.

تصریفہ:

شَرِيفٌ يُشْرِيفُ شَرِيفَةً فَهُوَ مُشْرِيفٌ وَشُرَيْفٌ يُشْرِيفُ شَرِيفَةً فَهُوَ مُشْرِيفٌ
الْأَمْرُ مِنْهُ شَرِيفٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تُشْرِيفُ.

ولیس: ونیت ایں باب در قرآن مجید. **الخَيْعَلَةُ:** پیراہن بے آستین پوشانیدن. دور "تاج" گفته: پیراہن بے آستین پوشانیدن. دور "صراح" گفته: خَيْعِلَ پیراہن بے آستین خعیلہ پوشانیدن آں، ازیں ہمہ معلوم شد کہ بجائے پوشیدن پوشانیدن باید. **يقال:** گفته می شود بدرستیکہ ہاء در "ہیمنہ" بدل ہمزہ آمدہ است. در "شمس العلوم" مے گوید: کہ قائل ایں قول محمد بن یزید است، چوں ایں قول پسندیدہ مصنف نیست، لہذا از لفظ یقال صیغہ مجہول کہ برائے تمریض مے آید اشارت بضعف آن مے فرمایند نزدش ایں ہاء اصلی است. (ت) **الصَّيْطَرَةُ:** بصاد مملتہ موافق اکثر نسخ، دور بعضے بسین است، و معنی ہر دو یکے است. **وجاء:** یعنی در قرآن مجید آمدہ ست چنانکہ فرمود خدائے تعالیٰ: نیستی برایشاں گماشتہ شدہ. **بِمُصَيْطِرٍ:** بصاد و سین ہر دو آرا گویند کہ برگماشتہ باشند اور ابرکے تا مطلع و متعدد احوال او باشد، و اعمال و افعال اور انگاشتہ باشد ماخوذ است از سطر بمعنی نوشتن.

الْجَزَيْلَةُ زُراندودن، وليس في القرآن.

باب هفتم: بر وزن فَعْلَاةٌ بزيادة الألف المبدلة من الياء بعد اللام چوں: الْقَلْسَاءُ کلاه پوشیدن اصله قَلْسِيَّةٌ فانقلبت الياء ألفا لتحركها وانفتاح ما قبلها.
تصریفه:

قَلْسِي يُقَلْسِي قَلْسَاءً فَهُوَ مُقَلْسِي الْأَمْرُ مِنْهُ قَلْسٍ
وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تُقَلْسِ.

الْجَعْبَاءُ: اُگندن، وليس في القرآن. يُقَلْسِي در اصل يُقَلْسِي بود ضمّه، بر ياء دشوار داشته ساکن کردند يُقَلْسِي شد، مُقَلْسٍ در اصل مُقَلْسِي بود، ضمّه بر ياء دشوار داشته ساکن کردند، التّقاء ساکنین شد میان ياء و تنوین، یا افتاد مُقَلْسٍ شد، وَقَلْسِي بر اصل خود ست، يُقَلْسِي در اصل يُقَلْسِي بود ياء متحرک ما قبلش مفتوح ياء الف گشت يُقَلْسِي شد، مُقَلْسِي در اصل مُقَلْسِي بود ياء را از جهت فتحه ما قبل بالف بدل کردند، التّقاء ساکنین شد میان الف و تنوین، الف افتاد مُقَلْسِي شد، قَلْسٍ در اصل قَلْسِي بود، ياء بعلامت جزمی افتاد قَلْسٍ شد، لَا تُقَلْسٍ در اصل لَا تُقَلْسِي بوده است، اینجا نیز ياء بعلامت جزمی افتاد لَا تُقَلْسٍ شد.

الجزيلة: در کتب معتبره لغت حکیم ورائے مملیہ یافت می شود بمعنی بردن و برداشتن، در "قاموس" گوید: جزیل التراب سفاه بیده یعنی بر و یا گل بر داشت بدست خود، نه بزائے معجمه بمعنی زر اندودن چنانکه در کتاب است شاید بزائے معجمه بمعنی زر اندودن در نظر مصنف گذشته باشد. **وليس في القرآن:** و نیست این باب در قرآن شریف. (مولوی محمد عسکری)
کلاه پوشیدن: دریں جاہم بجائے پوشیدن پوشانیدن باید، و وجہش مکرر گذشت.

فانقلبت: یعنی بسبب متحرک بودنش و فتحه ما قبل خود بالف بدل گردید. (قنوجی) **وليس في القرآن:** و نیست این باب در قرآن مجید. **ياء الف گشت:** اورا بالف بدل کردند. (مولوی حکیم سید محمد عسکری قنوجی عم فیضہ)

اما آنکه ملحق بر باعی منشعب باشد آں نیز بر دو گونه ست: یکے آنکه ملحق به تَدَحْرَج باشد، دوم آنکه ملحق به اَحْرَجَم باشد، اما آنکه ملحق به تَدَحْرَج باشد آنرا هشت باب ست.

باب اول: بروزن تَفَعَّلُ بزيادة التاء قبل الفاء وتكرار اللام، چوں التَّحَلَّبُ: چادر پوشیدن. تصریفه:

تَحَلَّبَ يَتَحَلَّبُ تَحَلَّبًا فَهُوَ مُتَحَلِّبٌ الْأَمْرُ مِنْهُ تَحَلَّبَ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَحَلَّبُ

التَّغَبُّرُ: گرد آلوده شدن، وليس في القرآن.

باب دوم: بروزن تَفَعَّلُ بزيادة التاء قبل الفاء، والنون بين العين واللام، چوں التَّقَلَّسُ: کلاه پوشیدن.

تصریفه:

تَقَلَّسَ يَتَقَلَّسُ تَقَلَّسًا فَهُوَ مُتَقَلِّسٌ الْأَمْرُ مِنْهُ تَقَلَّسَ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَقَلَّسُ

وليس في القرآن.

باب سوم: بروزن تَمَفَّعُلُ بزيادة التاء والميم قبل الفاء، چوں التَّمَسَّكُنُ: حالت خواری پیدا کردن.

بر دو گونه: اے بر دو نوع است. **لا تَحَلَّبُ:** بخذف یک تاء ہم درست است و ہم چنین در ابواب آئندہ. **التَّغَبُّرُ:** در بعضی از نسخ بجائے التَّغَبُّرُ التَّصَعُّبُ: گراں شدن، و در بعضی التَّصَغُّرُ: گرد آلوده شدن، و در بعضی التَّعَمُّرُ آلوده شدن واقع ست، و ہمہ درست نیست: زیرا کہ اولین در کتب معتبره لغت یافته نمی شود، و ثالث بر تقدیر ثبوت رباعی مزید ست نہ ثلاثی ملحق بر باعی، (تورینق الشعب بتغیر) **التَّمَسَّكُنُ:** حالت خواری پیدا کردن، و در بعضی نسخ معنی آں مسکین شدن و در بعضی بجائے خویش بودن، و در بعضی در جائے قرار گرفتن، و ہر سہ درست است: زیرا کہ مسکین آنست کہ بچہ ندارد، یا آنچه باو کافی بود نداشته باشد، یا آنکہ اورا فقر از حرکت و قوت باز داشته باشد و خوار و حقیر، پس معنی سوم مسکین ملزوم بجائے خویش بودن در جائے قرار گرفتن است. (التورینق)

تصریفه:

تَمَسَّكَنُ يَتَمَسَّكَنُ تَمَسَّكُنًا فَهُوَ مُتَمَسِّكٌ الْأَمْرُ مِنْهُ تَمَسَّكَنُ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَتَمَسَّكَنُ

الْتَمَنَدُلُ: مسح کردن دست بمندیل، يقال: تَمَنَدَلَ الرَّجُلُ إِذَا مَسَحَ بِيَدِهِ الْمُنْدِيلَ. اعلم أن هذا الباب شاذ، بل من قبيل الغلط على توهم الميم أصلاً.

باب چهارم: بر وزن تَفَعَّلَ بزيادة التاء قبل الفاء وبعد اللام، چون التَعَفُّرَةُ: عَفْرِيت شدن يقال: تَعَفَّرَتِ الرَّجُلُ إِذَا صَارَ عَفْرِيتًا أَيْ خَبِيثًا.

تصریفه:

تَعَفَّرَتِ يَتَعَفَّرَتِ تَعَفَّرَاتٍ فَهُوَ مُتَعَفِّرٌ الْأَمْرُ مِنْهُ تَعَفَّرَتِ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَتَعَفَّرَتِ

اعلم أن هذا المثال غريب، وليس في القرآن.

باب پنجم: بر وزن تَفَوَّعُلُ بزيادة التاء قبل الفاء والواو بين الفاء والعين، چون التَّجَوُّرُ ب: پاستابه پوشیدن.

تَمَنَدَلَ: گفته می شود: تَمَنَدَلَ الرَّجُلُ وَقَتَهُ كَمَا مَسَحَ كَفَّ مَرْدٌ بِدَسْتِ خُودِ مَنْدِيلٍ رَا. (منه) **الْمُنْدِيلُ:** بمعنی دستار خوال و هر چه بوسی مسح کرده شود. **اعلم:** بدانکه بتحقیق این باب خلاف استعمال است، بلکه از قبیل غلط است بر تقدیر و هم کردن ميم از حروف اصلی، یعنی و هم کردن ميم را فاء کلمه، و حالانکه آن زائد است. سوال: وجه شدوذ این باب چیست؟ جواب: بودن الحاق در اول کلمه؛ زیرا که الحاق در آخر کلمه باشد چنانکه در کلام مصنف قریب تری آید. سوال: وجه توهم کردن ميم اصلی چیست؟ جواب: نه بودن زیادت حرف در اول کلمه برائے الحاق. سوال: از باب غلط چراست باینکه تَمَنَدَلَ و تَمَدَّرَعُ بمعنی درع پوشیدن، و تَمَغْفَرُ بمعنی مغفور چیدن، و تَمَنَطِقُ بمعنی منطقه بستن، و تَمَسَّلَمُ بمعنی نامیده شدن به مسلم در کلام عرب آمده است. جواب: لغات مذکوره در کلام فصحاء بدون ميم آمده اند، و معتبر کلام فصحاء است. (منه)

شاذ: زیرا که الحاق در اول کلمه نباشد و اینجا در اول کلمه واقع شد. (منه) قنوجی عم فیضه) **عَفْرِيت شدن:** عَفْرِيت بکسر بغایت رسانیده هر چیز و مرد در گذرنده در امور و رسا، و مبالغه کننده در آن وزیرک، و دیو قوی بیکل، و مرد خبیث، و سخت گریز. **يقال:** گفته می شود: تَعَفَّرَتِ الرَّجُلُ هَرَّاهُ عَفْرِيتٌ شُودُ یعنی خبیث. **هذا المثال:** بدانکه بتحقیق این مثال نادرست نیست در قرآن مجید.

تصریفہ:

تَجَوَّرَبَ يَتَجَوَّرَبُ تَجَوَّرَبًا فَهُوَ مُتَجَوَّرَبٌ الْأَمْرُ مِنْهُ تَجَوَّرَبٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَتَجَوَّرَبُ

التَّكْوَرُّ بِسِيَارِ شَدْنِ، وَلَيْسَ فِي الْقُرْآنِ.

باب ششم: بروزن تَفَعُّوْلُ بزيادة التاء قبل الفاء والواو بين العين واللام چوں: التسرول ازار پوشیدن.

تصریفہ:

تَسَرَّوْلَ يَتَسَرَّوْلُ تَسَرَّوْلًا فَهُوَ مُتَسَرَّوْلٌ الْأَمْرُ مِنْهُ تَسَرَّوْلٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَتَسَرَّوْلُ

التدهور: گذشتن شب، وليس في القرآن.

باب ہفتم: بر وزن تَفْعِيلُ بزيادة التاء قبل الفاء، والياء بين الفاء والعين چوں: التَّخْيِيلُ پیراہن بے آستین پوشیدن.

تصریفہ:

تَخَيَّلَ يَتَخَيَّلُ تَخَيَّلًا فَهُوَ مُتَخَيَّلٌ الْأَمْرُ مِنْهُ تَخَيَّلٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَتَخَيَّلُ

التعیهر: بے سامان شدن، التشیطن: نافرمانی کردن. بدانکہ ایں باب در قرآن شریف نیامده است.

التَّكْوَرُّ: بسیار شدن، ایں معنی بر حسب "تاج" است. و در "صحاح" و "شمس العلوم" گرد بسیار شدن نوشته.
ازار پوشیدن: و در بعضی از نسخ بجائے پوشیدن پوشانیدن واقع است، و آن سہواست؛ زیرا کہ تسرول مطاوع سرول و معنی سرولۃ ازار پوشانیدن ست، پس تسرول ازار پوشیدن باشد. **التخیل:** ایں معنی موافق کتب معتبرہ لغت است.
بے سامان شدن: ایں معنی از کتب لغت معتبرہ ثابت نیست. در "منتہی الارب" است، التعیهر: سبک و بدکار گردیدن زن و زنا نمودن. (مولوی حکیم سید محمد عسکری قوجی عم فیض) **التشیطن:** در "منتہی الارب" بمعنی دیو شدن نافرمانی و سرکش گردیدن است.

باب هشتم: بر وزن تَفَعَّلْ بزيادة التاء قبل الفاء والياء بعد اللام که در اصل تَفَعَّلِي بوده است، ضمه لام را بکسره بدل کردند برائے موافقت یاء، پس ضمه بر یاء دشوار داشته، ساکن کردند، التقائے ساکنین شد میان یاء و تنوین، یاء افتاد تَفَعَّلْ شد، چون التقلسی: کلاه پوشیدن. **تصریفه:**

تَقْلَسَى يَتَقْلَسَى تَقْلَسِيًّا فَهُوَ مُتَقْلَسٌ الْأَمْرُ مِنْهُ تَقْلَسَ وَالنَهْيُ عَنْهُ لَا تَتَقْلَسَ

وليس في القرآن.

بدانکه زیادت تاء در اول ایں ابواب برائے الحاق نیست، بلکه برائے معنی مطاوعت ست، چنانکه در تذرج بود؛ زیرا که الحاق بزیادت حروف در اول کلمه نیامده است.

اما آنکه ملحق به احرانجم باشد دو باب ست، و ایں هر دو باب در قرآن شریف نیامده است.

باب اول: بر وزن افعلال بزيادة همزة الوصل قبل الفاء والنون بعد العين وتكرار اللام، چون الإِقْنَسَاسُ: سخت واپس شدن.

التقلسی: یاء در اینجا ساقط نشد که علت سقوط یعنی اجتماع ساکنین موجود نیست، چرا که یاء اگر چه ساکن موجود است، لیکن تنوین که ساکن دوم بود بسبب الف و لام نیامد. **تَقْلَسِيًّا:** یاء در اینجا هم نیفتاد؛ زیرا که التقائے ساکنین یافته نمی شود چه یاء مفتوح است، پس از یکت ساکن که تنوین ست چگونه یا حذف خواهد شد. **مطاوعت ست:** و آن در لغت بمعنی فرمانبرداری کردن و سازداری نمودن باد دیگرے، و نزد نجات آمدن فعلے پس فعلے برائے دلالت بر پذیرفتن مفعول فعل اول که فاعل فعل ثانی ست اثر فاعل فعل اول را، و مطاوع گاهے متعدی باشد چنانکه فتعلمه در قول علمت زیدا الفقه فتعلمه یعنی بیاموزانیدم زید را فقه، پس بیاموخت آنرا از قول "فتعلمه" معلوم شد که زید که مفعول فعل اول ست و فاعل فعل ثانی اثر فاعل فعل اول یعنی آموختن فقه را پذیرفته، و گاه لازم بود چون: حلیته فتحلب، یعنی چادر پوشانیدم او را، پس چادر پوشیدن قوله: "فتحلب" دلالت کرد بر ایں که مفعول فعل اول که فاعل فعل ثانی ست اثر فاعل فعل اول که چادر پوشیدن باشد پذیرفته، پس آنچه مشهور ست که لزوم بر مطاوع لازم باشد خلاف تحقیق است، چنانکه از "جابر بردی" و غیره معلوم می شود. (مولوی سید محمد عسکری قنوجی)

تصریفہ:

إِقْعَنْسَسْ يَقْعَنْسِسُ إِقْعِنْسَاسًا فَهُوَ مُقْعَنْسِسٌ الْأَمْرُ مِنْهُ إِقْعَنْسِسُ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَقْعَنْسِسُ

الاعْرَنْكَاءُ: سیاہ شدن موئے.

باب دوم: بروزن اِفْعِلَاء بزیادہ ہمزہ الوصل قبل الفاء والنون بین العین واللام والياء بعد اللام چوں اِلسَلْنَقَاءُ: ستان باز خفتن. بدانکہ اِلسَلْنَقَاءُ در اصل اِلسَلْنَقَائِ بوده است، یاء بعد الف افتاد پس ہمزہ گشت اسلنقاء شد.

تصریفہ:

إِسْلَنْقَى يَسْلَنْقِي إِسْلَنْقَاءً فَهُوَ مُسْلَنْقٍ الْأَمْرُ مِنْهُ إِسْلَنْقٍ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَسْلَنْقِ

الاسرنداء غلبہ کردن خواب بر مردم.

بدان - أَلْحَقَكَ اللَّهُ تَعَالَى بِالصَّالِحِينَ - کہ الحاق در لغت بمعنی رسیدن و در رسانیدن ست، و در اصطلاح اہل صرف آنست کہ در کلمہ حرفی زیادہ کنند تا آن کلمہ بروزن کلمہ دیگر شود، از برائے آنکہ معاملہ کہ با ملحق بہ کردہ شود با ملحق نیز کردہ آید، و شرط الحاق آنست کہ مصدر ملحق بہ موافق باشند نہ مخالف.

تسمت

ستان باز خفتن: [در ہندی چت سونا.] بکسر سین بر پشت خفتن، و ایں معنی موافق است مر "تاج المصادر" و "قاموس" را؛ چہ در "تاج" ترجمہ اسلنقاء: بستان خفتہ و ستان خفتن بہ یک معنی ست. و در "قاموس" نیز اسلنقاء مفسر بہماں تفسیر است کہ در "تاج" است و ستان بکسر و تاء فوقانی در "فرہنگ رشیدی" بمعنی بہ پشت باز افتادہ نوشتہ. و در "موید الفضلاء" بر پشت افتادہ باشد. و در "برہان قاطع": بر پشت خوابیدہ آمدہ. **أَلْحَقَكَ اللَّهُ:** شامل گرداند ترا خدائے برتر بانیکاراں.

نیز کردہ آید: مثل تکسیر و تصغیر در اسماء و درستی وزن و جمع و غیرہ در افعال. فتاسل (مولوی حکیم سید محمد عسکری قنوجی عم فیض الہی) **و شرط الحاق:** و از بیجا ست کہ جلب را ملحق بدحرج گویند کہ مصدرش یعنی جلبیہ موافق دحرجۃ است، و أخرج و صرف و قاتل را ملحق بدحرج نہ گویند؛ زیرا کہ مصادر ایشان اِخْرَاج و تصریف و مقاتلہ است موافق دحرجۃ نیست.

منشعب منظوم

بعد حمد خدا و نعمتِ رسول گوش کن از من ظلوم و جہول
 فعل زان رو کہ از حروفِ اصول شد مرکب دو نوع شد منقول
 موجزش مے کنم بہ نظم بیاں یک ثلاثی دگر رباعی داں
 ہر یکے ایں دو قسم را اے یار چوں مجرد مزید فیہ شمار
 پس ثلاثی مجرد ست دو قسم مطرد و شاذ داں تو آں را اسم
 مطرد شد بہ پنج باب علم نصر و ضرب و سمع و فتح و کرم
 شاذ را نیست زائد از سہ باب حسب و فضل ست کاد ہم در یاب
 پس ثلاثی مزید را شانہست رباعی ست ملحق و یا نیست
 غیر ملحق تو اولاً بنگر ہمزہ وصل آیدش بر سر
 یاء نیاید تو بعد ازیں در یاب کان در آید از و بود نہ باب
 اجتناب ست و دیگر استنصار انفطار احرار واحمیرار
 باز اخشوشن ست و افعوال ہشتم اثاقل اے جواں در حال
 نہم اطہر آمد آں بے فصل دانکہ ناید بروز ہمزہ وصل
 پنج باب است اولین اِکرام باز تکریم پس تقبل از بر دار
 چار میں را مقاتلۃ بشمار پنج میں شد تقابل از بردار
 پس رباعی مجرد از زائد غیر یک باب بعثرۃ ناید
 بر دو گونه مزید فیہ بداں یک مع حرف وصل یک بے آں

لیک آں قسم اولین اے یاد
 دو میں قسم را تو اے دلبر
 پس ثلاثی مزید فیہ کہ او
 چوں رباعی مجرد است و مزید
 آنکہ ملحق ازاں مجرد راست
 جلب قلبنس تو جورب داں
 ہفت میں زان ہمہ بود قلسات
 آنکہ ملحق تدحرج گشت
 التحلب دگر تقلنس خواں
 پس تجورب ہم از تسرول گو
 داں کہ ملحق بود بہ احرانجام
 بعد خوض تمام واستقراء
 بہر تیسیر حفظ وضبط تمام
 باب احرانجم است واقشعرار
 غیر باب تدحرج مشمر
 با رباعی ست ملحق از وے گو
 ملحقش نیز بر دو قسم گزید
 ہست بر ہفت باب بے کم و کاست
 سرولہ خیعلة و شریف خواں
 ملحقات مزید گویم بات
 جملہ ابواب آں بیاید ہشت
 پس تمسکن دگر تعفرت داں
 پس تخیعل تقلنس اے خوشخو
 بر دو بابش کنیم ختم کلام
 آمد اقعنسس واسلنقاء
 کردمش نظم با دعا و سلام

This image shows a single sheet of white paper with horizontal blue or grey ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There is no handwriting or other markings on the paper.

یادداشت

مكتبة البشائر

المطبوعة

ملونة كرتون مقوي

السراجي	شرح عقود رسم المفتي
الفوز الكبير	متن العقيدة الطحاوية
تلخيص المفتاح	المراقبة
دروس البلاغة	زاد الطالبين
الكافية	عوامل النحو
تعليم المتعلم	هداية النحو
مبادئ الأصول	إيساغوجي
مبادئ الفلسفة	شرح مائة عامل
هداية الحكمت	المعلقات السبع
	شرح نخبة الفكر
	هداية النحو (مع الخلاصة والتمارين)
	متن الكافي مع مختصر الشافي
	رياض الصالحين (غير ملونة مجلد)

ستطيع قريبا بعون الله تعالى

ملونة مجلد / كرتون مقوي

الجامع للترمذي	الصحيح للبخارى
	شرح الجامي

ملونة مجلد

(٧ مجلدات)	الصحيح لمسلم
(مجلدين)	الموطأ للإمام محمد
(٣ مجلدات)	الموطأ للإمام مالك
(٨ مجلدات)	الهداية
(٤ مجلدات)	مشكاة المصابيح
(٣ مجلدات)	تفسير الجلالين
(مجلدين)	مختصر المعاني
(مجلدين)	نور الأنوار
(٣ مجلدات)	كنز الدقائق
تفسير البيضاوي	التيان في علوم القرآن
الحسامي	المسند للإمام الأعظم
شرح العقائد	الهدية السعيدية
أصول الشاشي	القطبي
نفحة العرب	تيسير مصطلح الحديث
مختصر القدوري	شرح التهذيب
نور الإيضاح	تعريب علم الصيغة
ديوان الحماسة	البلاغة الواضحة
المقامات الحبرية	ديوان المتنبي
آثار السنن	النحو الواضح (ابتدائية، ثانوية)

Book in English

Tafsir-e-Uthmani (Vol. 1, 2, 3)
 Lisan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)
 Key Lisan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)
 Al-Hizb-ul-Azam (Large) (H. Binding)
 Al-Hizb-ul-Azam (Small) (Card Cover)

Other Languages

Riyad Us Saliheen (Spanish)(H. Binding)
 Fazail-e-Aamal (German)(H. Binding)
 Muntakhab Ahdees (German) (H. Binding)

To be published Shortly Insha Allah

Al-Hizb-ul-Azam(French) (Coloured)

مکتبہ ایشیائی

طبع شدہ

رنگین مجلد

تیسیر المنطق	فارسی زبان کا آسان قاعدہ	تفسیر عثمانی (۲ جلد)
تاریخ اسلام	علم الصرف (اولین، آخرین)	خطبات الاحکام لجمعيات العام
بہشتی گوہر	تسہیل المبتدی	حصن حصین
فوائد مکبہ	جوامع الکلم مع چہل ادعیہ مسنونہ	الحزب الأعظم (مینی کی ترتیب پر مکتل)
علم الخو	عربی کا معلم (اول، دوم، سوم، چہارم)	الحزب الأعظم (نفعی کی ترتیب پر مکتل)
جمال القرآن	عربی صفوة المصادر	لسان القرآن (اول، دوم، سوم)
نحو میر	صرف میر	معلم الحجاج
تعلیم العقائد	تیسیر الایواب	فضائل حج
سیر الصحابیات	نام حق	خصائل نبوی شرح شمائل ترمذی
کریمہ	فصول اکبری	تعلیم الاسلام (مکتل)
پندنامہ	میزان و مشعب	بہشتی زیور (تین حصے)
پنج سورۃ	نماز مدلل	بہشتی زیور (مکتل)
سورۃ لیس	نورانی قاعدہ (چھوٹا/ بڑا)	
آسان نماز	عم پارہ درسی	
منزل	عم پارہ	
	تیسیر المبتدی	

کارڈ کور / مجلد

فضائل اعمال	اکرام مسلم
منتخب احادیث	مفتاح لسان القرآن (اول، دوم، سوم)

زیر طبع

مکمل قرآن حافظی ۱۵ سطری
بیان القرآن (مکتل)

رنگین کارڈ کور

آداب المعاشرت	حیات المسلمین
زاد السعید	تعلیم الدین
جزاء الأعمال	خیر الاصول فی حدیث الرسول
روضۃ الادب	الحجامہ (پچھنا لگانا) (جدید ایڈیشن)
آسان اصول فقہ	الحزب الأعظم (مینی کی ترتیب پر) (مینی)
معین الفلسفہ	الحزب الأعظم (نفعی کی ترتیب پر) (مینی)
معین الاصول	عربی زبان کا آسان قاعدہ